

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1993:1

Tjenestefolk på landet i reformationstidens Sønderjylland

Af Bjørn Poulsen

Tjenestefolk eller "tyende" er personer, der ved aftale og mod løn er fæstet til forefaldende arbejde for en længere periode, i reglen et halvt eller et helt år. Kost og ophold hos arbejdsgiveren, husbonden, udgør en del af deres løn. Selve dette kontraktforhold udbredtes antagelig som en følge af senmiddelalderens ændringer i landbosamfundet. For ganske vist træffer man allerede i 1200-tallets landskabslove "leghædræng", tjenestekarl, og "leghæhion", tyende, hos bønder; men det må anses for sandsynligt, at disses rolle var mindre fremtrædende end senere. De afhængige husmænd, gårdsæderne, udgjorde hovedarbejdskraften i højmiddelalderens fremherskende storgårds-system, og det var først dette systems nedbrydning og fremvæksten af et lag af ret store bondegårde, der i løbet af 1400-tallet skabte baggrund for et fastere kontraktforhold mellem bonde og tjenestefolk. Lollands vilkår fra 1446 slår således fast, at ligeledes "skal ingen lejedreng have mere end to lejemål (om året), det første skal være fra Skt. Budolfi dag og til Skt. Andreæ dag at hjælpe bonden med sin høst og hans vintersæd i jord" ¹. Bestemmelsen svarer nøje til Danske Lovs fastsættelse af, at ingen karl måtte tage arbejde på en gård "ringere

Dr. phil. Bjørn Poulsen, f. 1955. Cand. mag. i historie og europæisk etnologi, arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa.

Har skrevet "Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig" 1988 (diputats), "Bondens Penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1450-1650" 1990 og sammen med K. J. Lorenzen-Schmidt udgivet "Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte" 1992. Desuden forfatter til en række artikler om landbrug - herunder bondedagbøger, saltproduktion, handel, byhistorie, pengeforhold, numismatik og statsøkonomi.

end helt og halvt år, uden et halvt års løns forbrydelse”². Ifølge Danske Lov var skiftedagene 1. juni og 1. december. Denne formalisering af kontraktforholdet gik hånd i hånd med udviklingen af husbondens formelle og patriarkalske myndighed over tyendet, der i Danmark faktisk først løsnedes med tyendeloven af 1920.

Studiet af tjenestefolkenes fremvækst som gruppe, deres antal og vilkår kan ikke karakteriseres som fremskredent³. H. Schledermann bemærker i sin udmærkede oversigtsartikel i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder: “Om antallet af tyende på forskellige typer af fæstegårde kan man kun gisne ud fra evt. specialiseret produktion og hoveriets omfang.” Grunden til den begrænsede viden er - naturligvis - kildematerialets beskedne omfang. Der er behov for nyt kilde-materiale og analyser heraf, og i det følgende skal det derfor undersøges, om en række sønderjyske kilder fra 1500-tallets første halvdel, kunne bidrage til mindre gisning og mere sikker viden om tjenestefolkene i ældre tid.

Tjenestefolk og deres beskatning

Med 1400-tallets fastere kontraktforhold mellem bonde og tyende og den deraf følgende løn kom muligheden for beskatning af tjenestefolk. “Karlene (de knechte) og pigerne (de megede) måtte også give (skat) i Holstens og Stormarns land” hedder det i Chronik der Nordelbischen Sassen om den skat, som grev Gerhard udskrev i 1468⁴. Det skattesystem, der udvikledes i senmiddelalderen, og som varede til enevældens reformer, hvilede på ekstraordinære skatter, som principielt måtte bevilges og ydes fyrsten af de betalende. At tjenestefolkene trådte ind som skatteydere vidner om en ny erkendelse af dem som individer, udskilt fra husholdet. Tjenestefolk nærmede sig nu en status som juridisk-økonomisk ansvarlige personer, der hæftede for sig selv. Der er givetvis tale om en skattepraksis, der kom sydfra. I Württemberg kan man således følge beskatningen af tjenestefolk fra 1448 og frem til 1500-tallets midte. Her blev deres årsløn beskattet med 1/20⁵. I kongeriget Danmark tyder intet på, at skat af tjenestetyende har været opkrævet før 1536⁶. Dette år måtte “arbejdskarle”, der fik hel løn,

af med det halve i skat ⁷. I den følgende tid 1539-78 beskattedes i Danmark derimod kun de tjenstedrenge, der tjente for "kornsæd", mens de, der modtog deres løn i penge, var fri. Først i årene 1578/79 indførtes den praksis at anvende pengelønnen som beskatningsgrundlag, uanset om tjenstefolkene havde kornsæd eller ej. Beskatningen af tjenstefolk i hertugdømmet Slesvig udviklede sig tidligere end i kongeriget og med en større vægt på pengeskatterne, men var dog på den anden side bag efter de sydligere områder.

Slesvigske tjenstefolksskatter

I hertugdømmet Slesvig kan de tidligste opkrævninger af skat af tjenstefolk dokumenteres for årene 1524, 1534 og 1543.

Allerede den første skat i 1524 satte normen for de følgende: Tjenstefolkene skulle da betale det halve af deres løn til fyrsten. Der var altså tale om et ganske voldsomt indhug i indtægten, der næsten lever op til nutidige danske forhold. Om 1524-skatten bestemtes det videre, at den skulle vurderes fra Mikkelsdag (29. september), "getaxert up Michaelis", der åbenbart, som også senere, var skiftedag ⁸. Skatten 1543 pålagdes af hertug Hans den Ældre 16. oktober således, at bønderne betalte 1/20 af alt deres gods, og tyendet "karl eller pige" skulle yde den halve årsløn. Sidste indbetalingsfrist var førstkomende Skt. Kathrine dag, dvs. 25. november ⁹. Speciel for de danske enklaver i Sønderjylland - Riberhus, Trøjborg og Møgeltønder len - var en skat, der opkrævedes i 1545, og hvor "leyedrenge" skulle betale 1/2 daler i skat ¹⁰.

En gennemgang af de ældste bevarede slesvigske lensregnskaber har vist, at der som resultat af disse tjenstefolksskatter eksisterer følgende lister: 1) Tjenstefolk i Tørning len 1524. 2) Tjenstefolk i Sønderborg len 1534. 3) Tjenstefolk i Tønder len 1534 (kun restanceliste fra 1535). 4) Tjenstefolk i Sønderborg len 1543. 5) Tjenstefolk på Ærø 1543. 6) Tjenstefolk i Nordborg len 1543. 7) Tjenstefolk i Tønder len 1543. Regnskabernes ud-sagn om tjenstefolk skal nu gennemgås, og først i en afsluttende diskussion berøres spørgsmålet om, hvor vidt deres oplysninger er identiske med virkeligheden. Møntregning sker overalt i lybske mark og skillinge, der gjaldt det dobbelte af danske.

Det Naagsherrum zo dan den dinst
 linsten den den 15de dinst
 helste vns lants dan ene gangens
 Jore optaget op Michaelis dages
 Anno den 15 dinst dinst phylip
 Hermann vngelosen

Redningsord

Naagor Hoffell

Jupp vngelosen	_____	1/2
Thoms vngelosen	_____	1/2
Anders vngelosen	_____	1/2
Nils vngelosen	_____	1/2
Anders vngelosen	_____	1/2
Thoms vngelosen	_____	1/2

Guda vngelosen

Side af Tørring lens regnskab fra 1524
 med en overskrift, der på plattysk for-
 tæller, at dette er tjenefolkenes halve
 løn, som er opkrævet i Tørring len, reg-
 net efter hele årslønnen og vurderet på
 Mikkelsdag. Herefter kommer en række
 navne fra Hviding herred
 (Rigsarkivet).

Tjenestefolk i Tørning len 1524

Det regnskab, der i 1524 aflagdes fra Tørning len i det nordvestligste Sønderjylland, fortegner 189 personer, der havde indbetalt tjenestefolkskat ¹¹. Navn og beløb er specificeret for hver af disse skatteydere, men blandt regnskabets indtægter nævnes yderligere den "haluen knechte lonn", som fæsterne under Johan Reventlow af Gram betalte, nemlig ialt 11 mark, og her angives antallet af tjenestefolk ikke. Alt i alt indkom der i lenet fra tjenestefolkskatten 168 mark 2 hvid.

Vi kan nu nærmere betragte de 189 folk, hvis skat, navn, sogn, og ofte landsby kendes. Deres skattebeløb i skilling fordeler sig således (beløb i penninge og hvide er udeladt) (tab 1):

Tab 1.

Skatteydere i Tørning len 1524 fordelt på skattebeløb

Sk	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Antal	0	3	6	12	11	11	4	22	5	7	2	28	0	6	0	24	0	3	2

Sk	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	44
Antal	10	3	3	0	16	0	1	0	2	1	1	0	4	0	0	1	1	1

(Kilde: *Skatteregnskab Tørning len, 1524*).

Det viser sig, at der forekommer en ganske voldsom spredning i de betalte beløb. Et flertal på 82 betalte 11-20 skilling; men hele 74 folk betalte under 10 skilling; der var 33, der gav over 20 skilling, og enkelte måtte af med op til 44 skilling.

Skatteyderne var næsten udelukkende mænd; men enkelte kvinder forekom også. I Hviding sogn fandt man Bodeltj Jenskun (22 sk), i Spandet sogn Karyne Jeppes (24 sk), i Hjarup sogn boede Karine Matzß (16 sk), i Gram sogn Birgite Jesß (6 sk). Som kvindernes skattebeløb viser, var det ikke dem, der gav mindst. Deres ringe antal og forholdsvis store betalinger giver en anelse om, at det ikke er tjenestefolkene, hvis navne vi får, og at det i stedet er gårdmænd og enker på gårde, der forekommer på listen. Denne tanke bekræftiges, når man nærmere betragter navnene på de gårdmænd, som betalte den almindelige skat i 1524 ¹².

1524-listen kan følgelig ikke benyttes til at undersøge det konkrete antal tjenestefolk på gårdene, og også som kilde til tjenestefolkenes løn bliver den usikker, da flere tjenestefolk kan gemme sig under et skattebeløb. Med hensyn til lønningerne

kan man dog fremsætte den formodning, at den laveste klumpning af skattebeløbene omkring 8 skilling repræsenterer en hyppig forekommende årsløn på 16 skilling eller 1 mark. Hvad listen er velegnet til, er en modstilling af antal gårde med tjenestefolk, der jo må være lig med antallet af betalere i skattelisten, og det totale antal gårdbrug i området. Antallet af gårdbrug kan hentes fra lenets pengeregnskab for 1524 (tab. 2):

Tab 2.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Tørning len 1524

Gårde/Område	Hviding	Kalvslund	Frøs	Gram	Andre herreder*	Ialt
Ialt	202	51	87	254	48	642
Med tjenestef.	63	34	46	34	13	190

* Sønder Rangstrup, Nørre Rangstrup, Rise, Slogs, Tystrup herreder.

(Kilde: *Skatteregnskaber Tørning len, 1524*).

Opstillingen efterlader ingen tvivl om, at der var langt flere gårde i Tørning len end indbetalinger for tjenestefolk, og at forholdet mellem gårde og tjenestefolk varierede meget fra herred til herred. I gennemsnit var det ca. hver 3. gård som betalte tjenestefolkskat, men dette dækkede over forhold lige fra Kalvslund herred, hvor 2/3 af gårdene havde tjenestefolk, Frøs med halvdelen og Hviding med 1/3 til Gram herred med kun 1/7. Det er nærliggende allerede på dette stadi at knytte skattelisterens udsagn om antallet af tjenestefolk til herredernes jordbundsforhold, i hvert fald for Gram herred, der prægedes af mager jord.

Tjenestefolk i Sønderborg len 1534

I Sønderborg lens pengeregnskab for året 1534 registreredes tjenestefolkskat som alle regnskabets andre indtægter detaljeret i flere afsnit, dels under Sundeved, "Knechte und Megede Schat uth Szundewyt" - karle- og pigeskat fra Sundeved, dels under tre alsiske administrationsområder, der efter deres fogeder kaldtes "Hans Terkelsens len", "Hans Kukenmoders len", "Jep Wranges len"¹³. Afslutningsvis finder man en liste over adelige i lenet, der blot uspecificeret havde betalt skat af deres tyende. Det drejer sig om følgende personer (tab. 3):

Tab. 3.

Adelige betalere af tjenestefolkskat i Sønderborg len 1534
og deres plovskat dette år

Navn	Tjenestefolkskat			Plovskat
Ditlev Brockdorf	119 mk	1 sk	9 d	475 mk
Gotske Holck	8 mk	1 sk	9 d	57 mk
Wolmer von der Herberge	15 mk	12 sk		24 mk
Fru Magdalene til Blans	7 mk			15 mk
Jurgen von der Herberge		26 sk		18 mk

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1534, s. 90).

De meget store forskelle i de adeliges tjenestefolkskatter var først og fremmest en følge af deres varierende antal fæstegårde, som det fremgår af plovskatten, der betales af gårdene. Af hver plov blev givet 1 gylden eller 1 mark lybsk. Sætter man skønsvist hver plov til en gård, hvilket ikke er ganske ukorrekt, bliver det imidlertid tydeligt, at de adelige i meget varierende grad betalte tjenestefolkskat af deres gods. Det svingede fra Wolmer von der Herberges og Fru Magdalenes gods, hvor næsten halvdelen af gårdene kan skønnes at have været med tyende, til Brockdorf med 1/7 af fæstegårdene med tyende og endelig Holcks og Jürgen von der Herberges mistænkeligt små opgivelser. Materialet indbyder ikke til yderligere kommentarer om de adeliges godsers tyende, men det er dog værd at fastholde, at op til halvdelen af adelsfæstegårdene kunne have tyende.

Variationerne med hensyn til tyende lader sig sikrere studere for de ialt 156 hushold i lenet under landsherren, som der foreligger detaljerede oplysninger for (tab. 4):

Tab. 4.

Antal gårde med tjenestefolk og tjenestefolkenes fordeling på kategorier i Sønderborg len 1534

Kategori/Område	Sundeved	Terkelsens len	Kukenmoders len	Wranges len	Ialt
Gårde	61	40	25	30	156
Karle	40	20	13	9	82
“Sønner”				2	2
Piger	23	21	13	15	72
“Døtre”	1			2	3
Dreng	12	12	6	12	42
Lillepige				1	1

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1534).

Kunigets und Wogede Schatz des Szundewyl

Im xxxij

Geldes

Peter Gauppens & Junge	7	ms
Andreas Singspings & Peter	7	ms
Junge Singspings & Tuke	7	ms
Drecks		
Peter Junpings & Junge	7	ms
Brecht		
Peter Singspings & Tomas	7	ms
Andreas Singspings & Peter	7	ms
Junge Singspings & Tuke	7	ms
Geldes		
Thaly Singspings & Andreas	7	ms
Qui maget Singspings	7	ms
Junge Singspings & Junge	7	ms
Junge Singspings & Junge	7	ms
Summa derois 77 ms 1/2		

Udsnit af side af regnskab for Sønderborg len 1534. Her er listet - "Knechte und megede Schatz uth Szundewyl" - Karle- og pigeskat af Sundeved. Som første indførsel ser man tre karle: Jurgen, Peter og Tuke i landsbyen Skelde. (Rigsarkivet).

Man betjente sig her som i de følgende regnskaber af kategorierne karl (knecht), pige (maget) og dreng (junge), lillepige (derne). Hertil kom så et par tilfælde, hvor det angives, at der er tale om en "Soene", altså en søn, eller "Dochter", en datter.

Man ser, at der generelt var omtrent lige så stort et antal karle som piger, mens de yngre "drenge" var færre. I Jep Wranges len fandt man dog en forskydning fra karle til drengene, der overtog karlenes førsteplads. Dette kan afspejle virkelige forhold, men kan også blot være et spørgsmål om definitioner af kategorierne. Lillepigen, som tjente i Stevning på Nordals, repræsenterer helt alene sin gruppe. De isolerede betalinger af tjenestefolkskat for gårdmændenes sønner og døtre fortæller os i øvrigt, at disse kunne indgå kontrakt med eget hushold ganske på linje med fremmede.

De skattebeløb, som betaltes af (eller for) tjenestefolkene, så sådan ud (tab. 5):

Tab. 5.

Tjenestefolk i Sønderborg len 1534 fordelt efter skattebeløb

Kategorier/Skilling	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Karle		2				4		3	11		4	3	13			2
"Sønner"					1	1										
Piger		2	2	4	1		11	1	2		8	1	6		18	2
"Døtre"									3							
Drenge		1	3	2	6	3	3		7	7			1	7		
Lillepige			1													

Kategorier / Skilling	19	20	21	22	23	24	25	26	30	32	40	44	54
Karle		3			1	20		1	1	12	2	1	1
"Sønner"													
Piger			8		1	3							
"Døtre"													
Drenge			1			1							
Lillepige													

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1534).

Det fremgår, at karlene betalte langt de største beløb og, da skatten var den halve årsløn, altså også havde den største årlige indtægt. En enkelt karl betalte hele 3 mark 6 skilling (54 skilling) i skat, store grupper betalte 2 mark (32 sk), 1 1/2 mark (24 sk) og 12 skilling. Karlelønninger har altså almindeligt ligget på 3-4 mark. Den anden store tyendekategori, pigerne, lønnedes noget lavere, idet mange af dem betalte 20, 16, 12 og 8 skilling, og deres lønninger altså generelt bevægede sig mellem 1 mark og 2 1/2 mark årligt. Pigerens løn lå igen lidt over drengenes, der ofte var 3/4 til 2 mark årligt. De lave lønninger på 1/2 mark (4 skilling skat) fandt man inden for alle kategorier, og det var ikke overraskende dette beskedne beløb

lillepigen fik; kun hos drengene var det dog en større gruppe, der modtog så lav en løn.

Efter at have set på tjenestefolkenes fordeling på kategorier og lønninger kan vi forsøge at bestemme, hvor stor en del af lenets skatteydende bønder, som havde tjenestefolk. Dette kan findes ved at sammenholde listen over 20-penningskatten, der var en 5 % formueskat, som alle bønder betalte, med listen over tjenestefolkskat (tab. 6):

Tab. 6.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Sønderborg len 1534

Kategori/Område	Sundeved	Terkelsens len	Kukenmoders len	Wranges len	Ialt
Ialt	172	128	106	127	533
Med tjenestef.	61	40	25	30	156

(Kilde: *Sønderborg lens pengeregnskab, 1534*).

Mens 533 personer betalte 20-penningskat, var det, som det ses, kun 156, der ydede tjenestefolkskatten. Det kan tolkes således, at det i almindelighed var o. 1/3 af lenets gårdbrug, der havde tjenestefolk. Betragter man de fire delområder, fremgår det, at andelen af gårde med tjenestefolk kunne svinge fra o. 1/3 til o. 1/4.

En gennemgang af næste års pengeregnskab, regnskabet fra 1535, viser, at der ikke forekom efterbetalinger af 1534-skatterne. Åbenbart var alt betalt rettidigt. Dette var derimod ikke tilfældet i Tønder len.

Tjenestefolk i Tønder len 1534

Tjenestefolkskatten i Tønder len for året 1534 kendes kun indirekte. Skattelisterne for dette år er nemlig ikke bevarede; men i lensregnskabet for 1535 forekommer en restanceliste over efterbetalt skat for 1534¹⁴. Restancebetalerne var ialt 13 gårde med 11 karle og piger.

Deres skat fordelte sig således (tab. 7):

Tab. 7.

Tjenestefolk i Tønder len 1534 fordelt efter skattebeløb (restancer).

Kategorier/Skilling	6	8	10	12	16	20	24	28
Karle	3	1		2			3	2
Piger			1		1	2		

(Kilde: Tønder lens pengeregnskab, 1535).

Tjenestefolk i Sønderborg len 1543

Ved skatten i 1543 opkrævede landsherren ligesom i 1534 bøndernes "20. penning" samt tjenestefolkenes løn. For Sønderborg len findes en skatliste, der umiddelbart kan sammenlignes med listen fra 1534¹⁵. Vi kan igen opstille en oversigt over antallet af hushold og kategorier af tjenestefolk, fordelt på Sundeved og tre "len".

Det er foretaget i tab. 8:

Tab. 8.

Antal gårde med tjenestefolk og tjenestefolkenes fordeling på kategorier i Sønderborg len 1543

Kategori/Område	Sundeved*	Terkelsens len	Kukenmoders len	Wranges len	Ialt
Hushold	47	37	46	45	175
Karle	24	24	23	33	104
Piger	15	17	24	25	81
Drenge	19	11	4	3	37
Lillepige		1			1

* I Sundeved nævnes i et tilfælde uspecificeret "tyende" (med skat svarende til 2-3 tjenestefolk).

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1543).

Sammenligner man tallene i tabel 8 (1543) med tabel 4 (1534), bliver det klart, at grundstrukturernes er uændrede. Karlene er begge steder flest; men der er næsten lige så mange piger. Drengene udgjorde begge steder kun 1/6-1/5 af tyendet, og endog den enkelte lillepige er fælles for listerne. Antallet af hushold med tjenestefolk er vokset i tiåret, og tilsvarende er tallene for karle og piger steget. Kun drengene følger ikke denne vækst, navnlig på grund af de mærkværdigt få drenge i Wranges len i 1543.

De betalte skattebeløb er ligeledes fordelt efter samme mønster, som det fremgår af tab. 9:

Tab. 9.

Tjenestefolk i Sønderborg len 1543 fordelt efter skattebeløb

Kategorier/Skilling	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Karle								3		4						24
Piger					1	4		20		3		22		1		19
Dreng						4		9		1		12				9
Lillepige								1								

Kategorier/Skilling	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	32	36	40	48
Karle		1		15				22			4	1	20	2	5	1
Piger			1	2	3			5								
Dreng					1											
Lillepige																

(Kilde: Sønderborg lens pengeregnskab, 1543).

Igen ses det, at karlene tjente mest. Sammenlignet med 1534 genfinder man i tabel 9 de enkelte store karleskatter på 36, 40 og 48 skilling og koncentrationer i skattegrupperne 32, 24 og 16 skilling. Hertil føjer sig i 1543 en større gruppe 20-skillings betalere. Karlernes løn var åbenbart uforandret hyppigst 2-4 mark årligt. Pigerne betalte oftest 16, 12 og 8 skilling, svarende til 1-2 mark i årsløn. Drengene betalte og tjente følgelig næsten det samme som pigerne, mens den isolerede lillepige nu fik 6 skilling mod kun 4 skilling i 1534. I det hele taget er det generelt, at de allerlaveste skattebeløb på 3-5 skilling, svarende til lønninger på 6-10 skilling pr. år, ganske forsvandt i tiåret. Man kunne nu næppe byde nogen en løn på under 12 skilling om året.

Ser man på forholdet mellem betalere af 20-penning-skatten, altså det totale antal hushold i området, og betalere af tjenestefolkskat, fremkommer følgende billede (tab. 10):

Tab 10.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Sønderborg len 1543

Kategori/Område	Sundeved	Terkelsens len	Kukenmoders len	Wranges len	Ialt
Gårde ialt	173	122	110	111	516
Gårde m/tjenf.	47	37	46	45	175

(Kilde: Sønderborg lens pengeregnskab, 1543).

Som i 1534 var det ni år senere ca. 1/3 af lenets gårde, der havde tjenestefolk.

Tjenestefolk på Ærø 1543

Ærø var en del af Sønderborg len, og i dette lens regnskab for 1543 finder man en liste med "Schath van dem densth volcke van Arre", skat af Ærøs tjenestefolk¹⁶. Ifølge listen betalte ialt 86 hushold tjenestefolkskat af ialt 65 karle og 35 piger. Karlene var altså næsten dobbelt så mange som pigerne. Da ialt 268 hushold ifølge regnskabet ydede 20.-penninge skat, kan man udregne, at ca. 1/3 af husholdene havde tjenestefolk.

Deres løn fordelte sig som vist i tab. 11:

Tab. 11. Tjenestefolk på Ærø 1543 fordelt efter skattebeløb

Kategorier/Skilling	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Karle			8				2				3					2
Piger	1		4			1	17				3		1	2		4
Kategorier/Skilling	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41
Karle			1		1	1	3			1	1				2	8
Piger	1	1														
Kategorier/Skilling	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	
Karle	1		7		3		11		1		3		2		4	
Piger																

(Kilde: Sønderborg lens pengeregnskab, 1543).

Ikke overraskende var det karlene, der betalte mest; påfaldende er det imidlertid, hvor meget de betalte. På Ærø gav karlene hyppigt 48 skilling i skat, mange gav 44, 40 (og 12) skilling. Koncentrationerne omkring 40-48 skilling, der svarede til 5-6 mark i årsløn, lå mærkbart over det øvrige Sønderborg lens højeste skattebeløb. Her betaltes 48 skilling kun en gang, og man må ud fra skattelisterne konkludere, at normallønnen lå omkring 1 mark over fastlandets. Om dette er korrekt, lader sig efterprøve for yderligere en del af Als, nemlig Nordborg len.

Tjenestefolk i Nordborg len 1543

Fra Nordborg len findes en skatteliste fra 1543, der slutter sig tæt til listen fra Sønderborg len, blot indeholder den på en gang gårdmandens og hans tjenestefolks navne og skattebeløb¹⁷. Man kan altså umiddelbart overskue de enkelte bebyggelser og

deres mængde af tjenestefolk. Antallet af tjenestefolk og hus- hold med tjenestefolk taget landsby for landsby er vist i tab. 12:

Tabel 12.

Antal gårde med tjenestefolk og tjenestefolkenes fordeling på kategorier i Nordborg len 1543

Landsby	Holm	Pøl	Lavensby	Havnsbjerg	Brandsbøl	Oksbøl
Gårde m.tjenf.	9	1	5	6	1	3
Karle	6		2	5	1	1
Piger	3	1	2	5		3
Drenge	2		1	2		
Lillepige			1			

Landsby	Mjels	Broballe	Købing	Præstegårde*	Ialt
Gårde m.tjenf.	4	3	6	3	41
Karle	3	1	5	3	27
Piger	3	2	2	3	23
Drenge	1			2	8
Lillepige					1

* Præstegårdene i Oksbøl/Tontoft /Havnsbjerg

(Kilde: Regnskab over 20.-penning skat i Nordborg len, 1543).

Der var altså i lenet flere karle end piger, nemlig 27 karle og 23 piger, hertil kom 8 drenge og 1 "lillepige". Ser man på de ialt 57 tjenestefolks løn, får man følgende billede (tab. 13):

Tab 13.

Tjenestefolk i Nordborg len 1543 fordelt efter skattebeløb

Skat/Skilling	4	6	8	12	16	20	22	24	30	32	36	40
Karle				2	2	1	1	8	1	10	1	1
Piger		1	3	8	8	3						
Drenge		1	2	4	1							
Lillepige	1											

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1543).

Der er klart tale om det sædvanlige hierarki, hvori karlene lå højst med en løn på almindeligvis 3-4 mark om året, pigerne på ca. det halve med 1 1/2-2 mark, drengene endnu lavere med 1-1 1/2 mark og allerlavest lillepigene med 1/2 mark om året.

Antallet af gårde med tjenestefolk kan ud fra skattelisten umiddelbart jøvnføres med det totale antal gårde i landsbyerne (tab. 14):

Tab. 14.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Nordborg len 1543

Gårde/Bebyggelse	Holm	Pøl	Lavensby	Havnbjerg	Brandsbøl	Oksbøl
Ialt	25	12	12	13	5	11
Med tjenestefolk	9	1	5	6	1	3

Gårde/Bebyggelse	Mjels	Broballe	Købing	Præstegårde	Ialt
Ialt	12	7	11	3	111
Med tjenestefolk	4	3	6	3	41

(Kilde: Pengeregnskab for Sønderborg len, 1543).

Det ses, at det, som det tidligere er fremgået, var ca. 1/3 af gårdene, der havde tjenestefolk. Dette er dog klart et gennemsnitstal, der i de enkelte landsbyer kunne gå ned til 1/12 og op til over halvdelen.

Listen fra Nordborg len understøtter i alle måder det billede, som skattelisterne fra Sønderborg len 1534 og 1543 har givet af tjenestefolkenes antal og vilkår i det østlige Sønderjylland. Den allerede gennemgåede liste fra Tørning len antydede imidlertid, at der forekom andre mønstre i andre slesvigske egne; variationerne kan yderligere dokumenteres ved en undersøgelse af et regnskab fra det overvejende vestligt beliggende Tønder len.

Bøkinghans
Lindholm Carstent
Jens timorliff Lufft - m m
Brader miff Mager - x x //
Jens peterviff - Mager - xij //
Jens Duiffsen for denst - xij m

Udsnit af side af regnskab for Tønder len 1543.

I Lindholm sogn i Bøking herred finder man 1 karl og to piger, samt ved bonden Jens Duiffsen den uspecificerede angivelse "syn denst" - hans tyende. Ud fra tyendeskatten ses det, at der må have været ca. 3 personer hos Duiffsen, der da også var en mægtig mand, der var involveret i produktion af frisersalt og solgte salt over hele Slesvig, og som betalte hele hundrede mark i 20% - skat.

Det sket der papen denst

Geburt

E. Erik sin kraft — 15 $\overline{\text{mr}}$
sin yngst — 12 $\overline{\text{sk}}$

Erntingst

E. Jørgen sin kraft — 15 $\overline{\text{mr}}$
sin yngst — 12 $\overline{\text{sk}}$

Sorlandbrug

E. Jøhan sin kraft — 12 $\overline{\text{mr}}$
sin yngst — 7 $\overline{\text{mr}}$

8 $\overline{\text{mr}}$

Side af regnskab for Tønder len 1543.
Det fortegner præsternes tyende -
"der papen denst".
Hr. Erik, der er præst i Oksbøl, har en
karl, der betaler 2 mark i skat, og en
dreng, der giver 12 skilling.
(Rigsarkivet).

Tjenestefolk i Tønder len 1543

I Tønder lens pengeregnskab for 1543 finder man listen "wo nageschreuen is der knechten unnd Megeden ere halve Loen Im Ampte Lutk(en) Tunder(en)".¹⁸

Heri er følgende tjenestefolk optegnet (tab. 15):

Tab 15.

Antal gårde med tjenestefolk og tjenestefolkenes fordeling på kategorier i Tønder len 1543

Kategori/ Område	Højer herred	Lundtoft herred	Slogs herred	Bøking* herred	Horsbøl herred	Sild	Ialt
Gårde m/tjnf.	12	3	27	18	18	55	133
Karle	2	1	12	7	5	33	60
Piger	12	3	19	12	15	34	95
Drenge		1	3		2		6
Lillepige					2		2

* I Bøking herred et tilfælde af uspecificeret "tyende" (ca. 3 personer)

(Kilde: Tønder lens pengeregnskab, 1543).

Man ser altså, at pigerne var 1/3 flere end karlene i Tønder len. Dette er i modsætning til de tidligere gennemgåede lister, hvorefter karlene var flest. Skønt den nærmere diskussion af listernes variationer venter til næste afsnit, kan det dog allerede siges, at dette forhold kan have sin årsag i Vestkystherredernes karles engagement i sejlads og fiskeri.

Tjenestefolkenes skat i Tønder len fordelte sig således på de forskellige kategorier (tab. 16):

Tab. 16.

Tjenestefolk i Tønder len 1543 fordelt efter skattebeløb

Kategorier/Skat	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Karle	1		1		6			1	11	1			5		2	
Piger	1		10		19		4	1	21	1			8			
Drenge			2		1				3							
Lillepige	2															

Kategorier/Skat	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	40	48
Karle	5				10				1				7	5	4
Piger	9				15		1	1	1				3		
Drenge															
Piger															

(Kilde: Tønder lens pengeregnskab, 1543).

Man ser en fordeling, der i meget ligner Sønderborg lens. Karlenes skat er næsten fuldstændig den samme, mens pigerne har et par overraskende tilfælde, hvor skattebeløb løber op på 32 skilling (3 mark), svarende til 6 mark i løn.

Det samlede antal hushold, dvs. det antal personer, der betalte 20-penningskat, kan jævnføres med antallet af hushold, der betalte tjenestefolkskatten, som vist på tabel 17.

For Sild foreligger der ingen tal (tab. 17):

Tab 17.

Samlet antal gårde og gårde med tjenestefolk i Tønder len 1543

Gårde/ Område	Højer herred	Lundtoft herred	Slogs herred	Bøking herred	Horsbøl herred	Ialt
Ialt	110	44	196	327	306	983
Med tjnf.	12	3	27	18	18	68

(Kilde: *Tønder lens pengeregnskab, 1543*).

Sammenlignet med Sønderborg, Nordborg og Ærø var andelen af tjenestefolk slående lav. Generelt var det kun omkring 1/14 eller 6-7 % af husholdene, der betalte tjenestefolkskat, og i Bøking og Horsbøl herreder var det kun ca. 5 % af gårdene, der ydede. Dette må have sin forklaring.

Hushold med og uden tjenestefolk

Skattelisternes vidnesbyrd er fremlagt i tabelform, og vi kan begynde at sammenfatte: I alle slesvigske len var der tjenestefolk på gårdene. På bondegårde i 1500-tallets første halvdel inddrog man øjensynligt hyppigt tyende i arbejdsprocesserne. På den anden side er det lige så klart, at det ikke var alle gårde, der havde tyende, og at antallet af tjenestefolk efter skattelisterne at dømme varierede fra egn til egn.

I en række sydøstligt beliggende områder traf man et forhold mellem gårde, der havde tjenestefolk, og dem uden som 1: 3. Det var tilfældet i Sønderborg len 1534/43, Nordborg len 1543 og Ærø 1543. Et tilsvarende gennemsnit fandt man i Tørning len, men her forekom der tydelige variationer, idet gårdene i de vestligt beliggende herreder Frøs og Kalvslund for over 50 %'s vedkommende havde tjenestefolk, mens det i midterlandets

Gram herred kun var tilfældet for hver 7. gård. Endnu lavere var antallet af tjenestefolk i Tønder len, hvor kun 1/14 af gårdene havde tjenestefolk.

Forklaringer på disse variationer kunne naturligvis ligge i brist i kildematerialet i form af skatteunddragelser. At sådanne forekommer er givet, men det samstemmende vidnesbyrd fra flere uafhængige østslesvigske lister om relationen mellem gårde og tjenestefolk giver os grund til at tro, at der kan fæstnes lid til materialet, med en vis indrømmet fejlmargen. Det skulle med andre ord være muligt at bedømme de observerede variationer ud fra 1500-tallets samfund.

Da tyende muliggør en arbejdsintensivering af den enkelte landbrugsdrift, er det nærliggende først at søge forklaringer i forskellene inden for landbruget. En forklaringsfaktor byder sig klart til her. De østligt beliggende len med relativt højt antal tyende har alle fed østjysk muld, der måtte betinge et intensivt og frugtbart agerbrug. Herrederne med færre tjenestefolk var derimod alle beliggende i egne prægede af gest, selv om Bøking og Horsbøl havde adgang til vestkystens marsk. Gram herreds få tjenestefolk skal således givet sættes i forbindelse med den karakteristiske vestjyske blanding af bakkeøer og hedearealer, der præger herredet. Intensivt agerbrug har her haft trange kår. Imidlertid er det klart, at landbrugssamfundets socialstruktur overalt måtte have lige så betydningsfulde indvirkninger på tyendeholdet som agerbrugets former. Et studium af skattelisterne viser en forholdsvis ensartet gårdstruktur i de østligt beliggende herreder. Derimod viser 20.-penningeskatterne, at kystsognene i Tønder len prægedes af en kraftig social stratifikation med mange smågårde. De små brug har ikke krævet tjenestefolk udefra, men har kunnet levere arbejdskraft på daglejerbasis til de store gårde. En mindre betydningsfuld forklaring på det begrænsede antal tjenestefolk i Vestkystherrederne, men en sandsynlig hovedforklaring på disse herreders netop iagttagne afvigelse fra reglen om, at der var flest karle på gårdene, kan findes i deres erhvervsstruktur. Højer, Bøking og Horsbøl herreder ligger ved den jyske vestkyst og var stærkt involverede i fiskeri og sejlads¹⁹. Adskillige karle herfra må have været på fiskeri, der netop fandt sted i efterårs månederne samtidig med skattens opkrævning. På denne måde kan de have undgået beskatningen og sænket raten af karle til under normal.

Hvis man forsøger at finde sammenligningsmateriale til belysning af tjenestefolkenes antal, ser man, at mens der på Sjælland ved år 1700 gik 3 gårdbrug på hvert tyende, svarende til de østslesvigske 1500-tals relationer, var det sjællandske tyendes antal ved slutningen af 1700-tallet vokset så forholdet var 1: 2, en bevægelse som givetvis var nødvendiggjort af stigende hoveri, men selvfølgelig også var et udtryk for befolkningsvækst²⁰. Gennem hele 1700-tallet synes derimod visse jyske egne, hvorfra der ikke ydedes hoveri af betydning - selv om dette ikke er tilstrækkeligt undersøgt - at udvise en tyendemængde, der ligner den østslesvigske i 1500-tallet. Man må tro, at det var almindeligt, at ca. hver 3. gård af normalstørrelse i egne med fremherskende agerbrug og uden nævneværdigt hoveri havde tjenestefolk, men naturligvis forekommer der markante svingninger, som alene det her fremlagte materiale viser. Det synes imidlertid berettiget at hævde, at i hvert fald de østslesvigske gårde i 1530'erne og 1540'erne (forlængst?) havde overvundet senmiddelalderens demografiske problemer og fundet en stabil driftsform, der kun kunne ændres af gennemgribende ændringer i samfundsstrukturen.

På denne baggrund kan man da spørge, om det slesvigske materiale belyser spørgsmålet om, hvad det var, der i et bondesamfund, som ikke tyngedes af hoveri, betingede optagelse af tjenestefolk i husholdene? Hvilke forhold fik de sønderjyske 1500-tals gårdbrug til at fæste og lønne tyende? Til en besvarelse af dette spørgsmål kan der fremføres to højst sandsynlige svar, som kan søges verificeret ud fra skattelisterne.

Det første er, at det var de store gårde, der - konstant - havde brug for tjenestefolk. Det andet er, at husholdene - periodisk - optog tjenestefolk i situationer, hvor familien med dens sønner og døtre ikke kunne levere den fornødne arbejdskraft. Naturligvis udelukker den ene forklaring ikke den anden; idet det særlig på de større gårde kan have været nødvendigt at lønne tjenestefolk i situationer, hvor familiens arbejdskraft ikke rakte.

De store gårdes tjenestefolk

Visse gårde var så store, at det uden videre krævede tjenestefolk at drive dem. Det gælder særlig lensslottenes ladegårde. På Sønderborg slots ladegård fandt man eksempelvis i 1540 til 1543: Karlen, mejersken og hendes pige samt en lillepige. Rundt om i landdistrikterne lå der imidlertid også foged- og herredsfogedgårde og præstegårde, som gennemgående havde flere tjenestefolk. Typisk var det, at Nordborg lens præster i Oksbøl, Tontoft og Havnbjerg alle havde to tjenestefolk; hver en karl og to af dem piger, en 1 dreng. På Sundeved så man samme mønster. Præsten i Ullerup beskæftigede i 1534 1 karl og 2 piger og 1543 1 karl og 1 pige; mens embedsbroderen i Nybøl i 1534 lønnede 1 pige og i 1543 1 dreng. Præsterne i Broager, Sottrup og Dybbøl havde i 1543 ligeledes tyende i deres brød. I den sydlige del af Als ser man eksempelvis i Hørup sogn, at både præst og kapellan i 1543 havde karl og pige, og den Her Nils i Skodborg sogn, der betalte den næsthøjeste tjenestefolkeskat i Tørring len i 1524, må være byens præst. Man kan konkludere, at præstegårde på landet almindeligvis betingede folkehold.

Tilsvarende kunne herredsfogeder og andre fogeder med deres oftest store gårde og mange administrative opgaver bruge et par ekstra hænder ²¹. Herredsfoged i Sundeved Iver Persen havde i 1543 2 karle og 1 pige. Nis Henriksen til Hajstrupgård, som var berømt for sin optræden i 1523 på Urnehoved ting til fordel for Frederik I, havde en karl. Det skulle man også vente, da der var tradition for tjenestefolk i slægten; idet familiekrøniken fortæller, at Henriksens farfar Peter Petersen til Hajstrupgård før 1470 blev myrdet med en økse af en karl, som han havde straffet ²². Også hos møllerne finder man de tjenestefolk, der skulle ventes i de arbejdskrævende anlæg; således havde Bernt Møller i Stevning i 1534 en dreng, og det kan heller ikke overraske, at Peder Smed i Skovby i Lysabild sogn beskæftigede en dreng, givetvis til hjælp i smedjen. Visse store gårde og arbejdskrævende landlige erhverv havde konstant behov for tjenestefolk, men var det generelt, at de store gårde lønnede tjenestefolk? Dette kan undersøges ved at se, om de gårde, der betalte tjenestefolkeskat, også var de samme, der betalte mest i skat. Til at teste dette udvælges Nordborg len i 1543, hvor beløbene fra formueskatten, 20.-penningskatten, sammenholdes med optegnelser om tjenestefolk.

Resultatet er vist i tab. 18:

Tab. 18.

Det procentuelle forhold mellem betalt beløb i 20.-penningeskat og antal hushold med tjenestefolk i Nordborg len 1543

Skat i mark (afrundet)	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
% gd. med tjenestefolk	20	50	57	50	50	100	100	100	0	100					100

(Kilde: Regnskab over 20.-penningeskat af Nordborg len, 1543).

Skattelisten for Nordborg len rummer 109 skatteydere. Det fremgår klart, at en normal gård betalte 6 mark i skat, idet kun 39 ud af det samlede antal betalte mere end 6 mark. Selv om

Drey arme hauß meyß klagē auch/ Die yar dinst seind yn herb vñ rauch

Dit Håndværckes Woyß klagt.

Ich liebe Die auff mein eyß
 Wie seind wir arme haußmeß
 Von iremman veracht/ verßchmädzt
 Gündt doch auff alle freß gerdzt
 Kun gangen jar omb flachen lon
 Wo ich wess jß puchert bon
 So thut man mir an lon abß klagt
 Sol ich hann von her arbeit flagen
 Ea wirt man mich ab wie ain pfler
 Tyn der in dem andt omß ben bedt
 Mit betzen ferren vber wöden
 Mit frey gelich gündt ober chwedt
 Da fragt mein frau gar nicht nach
 Ich müß die tagen inn der alben
 Die wöden balde müß ich wöden
 Dem maister frau finden omb frecht
 Die bin jwar erst baim famen nicht
 Umbangen binden endt founen

Mit erßpöß inn spier gar in frouen
 Klappertent als bet ich ain ain gert
 Meine frau wß bet nit flecht sein gangert
 Jar lon/ jß thün ain solch wösch
 Und dunck ich body mit arbeit ersch
 Ja mit erßpöß in den omb schlaffen
 Vñ ichere doch aber mit ch laut waffen
 Ich fer jß fain ich gar kein nüg
 Ich wß jß bin ich so wösch
 Ich wil berreden/ wöß rareß du.
Eine Burgers vnd Woyß
 Ich liebe Gert so ble mie jß
 Die ist wol recht omb eben was
 Doch hab ich auch ain bettes jar
 Mein nißß sam inn omer Claus
 Ich bleß mit schmedt auß dem betß
 Das mie body ferß erst wösch wösch
 Wie ich bey meinem maister diens
 Vñ hab bet Diens ich so wil
 Vñ er vber mich berßchm wil

frau/ ochter schmedt/ en auch schwiger
 In her omb balde jß in freger
 Und ob ich gelich thü siner recht
 Wirt von her ander ch wöschm dcht
 Am freitag thündt se mich freiten
 Mit golde omb mit dauem gieren
 Wann se gen freiden wösch blangen
 Wöß ich hann mit in sin beangen
 Man müßt diweß gerufft sein
 Ein wöschlein flucht auff die ban
 Dann müß ich arme bloßß bieren
 Tyn der Zuden bey in er freien
 Gölß in dem se fluder einß erben
 Vñ die nacht bey den finben bieren
 Mit wenig schlaffen/ frd auß ston
 Den balben tag inn der star omb gon
 Das mit jenen ch schuch omb fluder
 Vñ das ich jstöt ger nach dem layder
 Deb gleich so wenig als du
 Darumb mein Gert so tarb darß
 Wie mir auß lücht meß gerufft

Ich der lust hü mer in ain Man.
Die Wäuren Woyß klagt.
 Ich wil klagt vngelöwen auß
 Dik nicht wil glauben die erfate
 Auß dem berß hab ich batte liden
 Mit schweß arbeit omb barmen
 Gönne und wösch wenig jß schiffen
 Mit fien/ seuen/ gung omb schiffen
 Mit melten/ putzen/ mislen/ betzen
 Mit grolen/ schneyden/ mislen/ betzen
 Mit biden/ biden/ banß omb flach
 Vñ als wess auß der erben wösch
 Gölß arbeiten inn wösch omb regem
 Liden doch grobes biot allwegem
 Was fien fluch nur mich und puz
 Schame nun wösch diens betß
 Die soll in nemem sinen man
 Durbald jß ich am erben than.
Anthony Somßschneyder jß Augßpurg

Flyveblad fra Augsburg fra 1532 (?), hvor tre tjenestepiger klager over deres barske kår i tjenesten. Der er fremstillet tre typer: Håndværkerens, borgerens og bondens tjenestepige. Bondepigen klager over, at hun har et hårdt liv i landsbyen med tungt arbejde og liden søvn sommer og vinter, hvor hun må arbejde i både vind og regn. At spise får hun kun groft brød og sjældent kød. Hun råder sine medsøstre til at forbedre deres status ved at tage sig en mand.

dette begrænsede antal større gårde maner til forsigtige slutninger, er det klart, at tjenestefolkene var langt hyppigere blandt de, der betalte mere end 6 mark. Af dem havde ialt 24 gårde tjenestefolk. Tabel 18 viser klart, at betalte man over 10 mark i skat havde man altid tjenestefolk - undtaget er kun en enkelt gård, der gav 13 mark. På de rige gårde var det hyppigt, at man fandt flere tjenestefolk. Både dreng og pige havde Nis Hansen i Mjels, der gav 20 mark i skat, og fribonden Bertel Nis-

Træsnit fra Nürnberg fra 1553, benyttet til et tryk, hvori tre tjenestepiger klager over deres slette kår. Billedet er ligesom det afbildede flyveblad fra Augsburg en illustration af, at man fra omkring 1500 i stigende grad erkendte tjenestefolkene som særskilt gruppe i samfundet.

sen i Oksbøl med en skat på 18 mark. Der er grund til at konkludere, at jo større gården i de østlige landdistrikter blev, des større var sandsynligheden for at finde tjenestefolk, og på de største brug var tyendets tilstedeværelse nærmest uundgåelig. Imidlertid var det, som det fremgår af dette eksempel, kun en mindre del af normalgårdene, der havde tjenestefolk, og selv på de lidt rigere gårde havde åbenbart kun ca. halvdelen brug for folkehold. Dette antyder klart, at på gennemsnitsgårdene fæstede man kun tjenestefolk i visse situationer.

Periodisk fæste af tjenestefolk

Om de middelstore sønderjyske 1500-tals brug virkelig arbejdede ud fra en familiebaseret økonomi, der kun optog tjenestefolk, hvis kernefamilien ikke formåede at stille arbejdskraft, kan søges belyst nærmere ud fra skattelisterne. Det kan undersøges dels strukturelt ved at se på, om enker med karle er overrepræsenterede i materialet, og dels som proces, idet det gennemgås, om det er de *samme gårde*, der har tjenestefolk over 10 år. Det sidste er muligt ved en sammenholdning af skattelisterne fra Sønderborg fra 1534 og 1543.

Det er en nærliggende tanke, at enker, der drev gårde videre, måtte øge gårdens bemanning med en karl. I Nordborg len fandt man i 1543 ialt 6 gårde drevet af kvinder; af dem betalte kun 1 skat af en karl. På det sydlige Als var der samtidig to gårde, der blev drevet af kvinder, og som begge havde karle, mens 6 tilfælde af enkedrevne brug kan optælles i Sundeved, hvoraf 2 havde karle. Det beskudne materiale udviser altså på ingen måde nogen overrepræsentation af karle på gårde, der var forstæet af kvinder. Disse gårde kunne som andre gårde fæste tyende; men de gjorde det ikke hyppigere. Andre husholdsinterne mekanismer, der ikke fremtræder af det her undersøgte materiale, må være trådt i kraft ved husbonds død.

For at se om det var de samme hushold, der holdt tjenestefolk, kan tjenestefolkskattelisterne fra Sundeved fra 1534 og 1543 sammenlignes. Umiddelbart fremtræder det, at en række bebyggelser kun findes i en af de to lister. Kun i 1534-listen forekommer Skelde (3 hushold), Blans (1 hushold), Ragebøl (2 hushold), mens Gammelgab med 6 hushold kun er i 1543-listen.

For 12 hushold kan der altså på ingen måde være tale om kontinuerligt hold af tjenestefolk. For de enkelte landsbyer, som er repræsenterede i begge skattelisterne, kan man videre gå ned på gårdniveau. Dette gøres ved at undersøge, om de enkelte gårdbrugere med tjenestefolk i 1534 kan genfindes i listen fra 1543, og om de da stadig havde tjenestefolk. For bebyggelserne Skelde, Dynt, Broager, Skodsbøl og Smøl kan der i 13 tilfælde konstateres brugerkontinuitet; imidlertid var der kun i 4 tilfælde stadig tjenestefolk på disse gårde. Det ser ud til, at de enkelte gårdbrug - af gennemsnitsstørrelse - optog tyende i givne situationer, og at der ikke er kontinuitet i folkeholdet på de enkelte gårde. Selv om der ikke fra de enkelte gårde foreligger materiale til belysning af husholdsstrukturen, er det overvejende sandsynligt, at det var ændringer heri, der bestemte hvilke gennemsnitsgårde, der havde karle og piger.

Konklusionen må blive, at mens de store 1500-tals gårde havde et relativt konstant behov for tjenestefolk, så var der for normalgårdene tale om et periodisk optag.

Tjenestefolkenes lønninger

Udover selve mængden af tjenestefolk belyser skattelisterne også tyendets pengeløn. Da skattelisters uundgåelige metodiske svagheder i form af unddragelser og underdrivelser, i måske endnu højere grad end for antallet af tjenestefolk, gælder for de betalte beløb, må det overvejes, om de fremlagte oplysninger om lønninger er pålidelige. Overvejelserne kan passende begynde med en præsentation af de lønposter, der kendes fra regnskabsmaterialet.

Den mest omfattende kilde til slesvigsk tyendeløn på landet i 1500-tallet finder man i lensregnskabernes udgiftsregistre. Her er ofte noteret, hvad tjenestefolkene på ladegårdene ("forværkerne") fik i løn. Personalet på Sønderborg ladegård kan således følges over end længere årrække, som vist i tab. 19²³.

Her er det samlede folkehold opført år for år:

Tab. 19.

Tjenestefolklønninger på Sønderborg slots ladegård, 1518-43

Kategori /År	1518	1533	1534	1536	1537
Karl	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk
Mejerske	4 mk 4 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk	4 mk
Pige	2 mk 4 sk	2 mk 6 sk	3 mk 6 sk	2 1/2 mk 6 sk	3 mk
Pige	2 mk 4 sk	2 mk 6 sk			
Lillepige					

Kategori /År	1538	1540	1541	1541	1543
Karl	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk	6 mk 6 sk
Mejerske	4 mk 4 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk	4 mk 6 sk
Pige	3 mk 6 sk	3 mk 6 sk	3 mk 6 sk	3 mk 6 sk	3 mk 6 sk
Pige					
Lillepige		12 sk	12 sk	12 sk	12 sk

(Kilde: Pengeregnskaber for Sønderborg len).

Lønnen i Sønderborg delte sig således i dels den regulære årsløn, dels et beløb til sko. Allerede i 1518 fik karlen 6 skilling til sko, mens kvinderne på gården måtte nøjes med 4 skilling. 1533 og det følgende tiår var forholdene gjort lige på dette område, og nu modtog alle undtagen lillepigen 4 skilling til sko om året. De samlede lønudgifter var næsten fulstændigt statiske og stod på ingen måde i relation til den kraftige prisstigning, der ellers fandt sted på en lang række forbrugsgoder fra 1520'erne og fremefter gennem århundredet. Karl og mejerske modtog uændret gennem de 35 år henholdsvis 6 og 4 mark om året, og svage ændringer forekom kun med hensyn til pigerne, der hjalp mejersken: De to pigers arbejde varetoges fra 1535 af en person, der så tjente lidt mere, og som efter 5 års arbejde fik en lillepige til assistance.

Fra Åbenrå slots ladegård foreligger der oplysninger om lønninger fra 1535, 1538 og 1539. Her var lønudbetalinger tydeligvis delt i sommer og en vinterløn, som var lige store. En mejerske modtog de to gange om året 1 1/2 mark, en pige fik halvårligt 17 skilling og kohyrden 26 skilling. Det svarer til årslønninger på 3 mark, 2 mark 2 skilling og 3 mark 4 skilling. Tilsvarende oplysninger kan hentes fra Haderslevs, Tørnings og Gottorps lensregnskaber. Samstemmede viser disse regnskaber, at en pige på en af ladegårdene kunne regne med over 1 og gerne 3 mark i årsløn, ligesom hun normalt fik 6 til 12 skilling til sko. Disse oplysninger om praksis kan da sammenlignes med skattelisterens udsagn om lønninger. Som det er fremgået

heraf, bevægede pigernes lønninger sig oftest mellem 1 og 2 mark årligt, i Tønder len endda i enkelte tilfælde højere. Det må siges, at der en god overensstemmelse med vor viden om de faktisk udbetalte lønninger, især da de sidste umiddelbart må antages at ligge i den højeste ende af skalaen, idet det er rimeligt at tro, at lønnen på ladegårdene var forholdsvis høj i forhold til bøndergårdene. Krønikeoptegnelser fra Ejdersted fortæller, at en pige her om vinteren i året 1556 fik 20 sk og om sommeren 4 mk samt et par sko; samt at en karl i vinteren 1560 fik 1 mk 8 sk, om sommeren 3 mk 8 sk, mens pigen dette år fik 2 mk 1 skilling i vinterløn og 3 mk 8 skilling i sommerløn²⁴. Også i dette tilfælde er der tale om lønninger, der ligner dem, der fremgår af skattelisterne, omend Ejdersteds tjenestefolk lå noget højere. Det ser ud til, at listerne over tjenestefolkskat gengiver lønforhold, der ikke ligger for fjernt fra virkelighedens, og der er næppe grund til at betvivle skattelisternes udsagn om en lønstruktur, hvor karlene i gennemsnit lå højst med 3-4 mark årligt (med en tendens til endnu højere lønninger på 5-6 mark Ærø), hvor pigerne oftest fik 1 til 2 mark årligt og drengene næsten det samme, dog med en tendens til lidt mindre.

Spørgsmålet om pengelønnen var den eneste form for ydelse til det slesvigske 1500-tals tyende lader sig ikke besvare ved hjælp af skattelisterne²⁵. Sandsynligvis er brugsret til jord samt ydelse af naturalier i hvert fald i visse tilfælde indgået i overenskomsterne. Den ældst kendte sønderjyske bonderegnskabsbog, som stammer fra Maas ved Husum, viser eksempelvis, hvordan bonden Walke Widdesen omkring 1510 udbetalte sin karl Harre hans løntilgodehavende i form af brugsret til jord²⁶. I samme bog finder man dog fra 1570'erne en række optegnelser vedrørende folkeholdet, hvoraf det fremgår, at naturalier nu ingen rolle spillede. I sommerhalvåret 1570 udbetalte bonden på gården eksempelvis 6 mark og 1 par sko til en karl og 5 mark og 1 par sko til hver af to piger. Der er næppe heller grund til at overvurdere naturalieydelsernes betydning for de her analyserede slesvigske herreder. Alene det faktum, at skatterne i Slesvig blev udskrevet af pengelønnen og ikke som oftest i kongeriget af "kornsæden", turde vidne herom. Der var grundlæggende tale om et pengemellemværende, der naturligvis som altid måtte skabe en interessekonflikt mellem arbejdsgiver og arbejdstager; men på den anden side er det givetvis fejlagtigt at betragte tyendet som gruppe eller klasse for sig selv.

Tjenestefolkene som del af landbrugssamfundet

For ganske vist repræsenterer skattelisterne fra Sønderjylland en statslig erkendelse af tjenestefolkene som gruppe, og der er næppe tvivl om, at der generelt fra omkring 1500 skete en stigende samfundsmæssig udskillelse af dem. Billedmæssigt er dette fremstillet på tyske træsnit fra 1500-tallets første halvdel, hvor bøndernes tjenestepiger klager over deres dårlige vilkår. Og tilsvarende klager udstødes af en dansk tjenestedreng i skuespillet "Kortvending" fra tiden 1565-74: "I syv år har jeg tjent på landet/og altid tjent en bondemand/min løn den gav han mig hvert år/ endog den ikke meget forslår".

Men det må fastholdes, at der ikke er grund til at tale om social polarisering ud fra de her behandlede skattelister. De sønderjyske 1500-tals tjenestefolk i de undersøgte len indgik i et samfund uden en større landlig underklasse. De har derfor næppe udgjort nogen særskilt gruppe, men var antagelig blot børn af landbosamfundet på vej mod positioner som mand og kone i spidsen for gårdbrug. Som det flere steder er blevet udtrykt, var man i de traditionelle bondesamfund blot tyende på et stadium af en livscyklus, og der var intet nedværdigende i stillingen. Det understreges af, at skattelisterne som tyende også noterer sønner og døtre af gårdmænd. Noget andet er så, at dette forholdsvis harmoniske forhold stod i skærende modsætning til de betingelser, der samtidig udvikledes ved den

Olaus Magnus tekst til dette billede i hans værk om de nordiske folks historie fra 1555 beskriver, hvordan tærskning af korn udføres mod aftalt løn i penge eller vederlag. Vinterens tærskning udgjorde et hovedarbejde for såvel tjenestekarle som daglønnerne.

slesvigske Vestkyst. På de store marsklandbrug i Ejdersted, på Nordstrand og omkring Husum opstod et arbejdsmarked, der tiltrak fremmed tyende. Lønnen var højere end i andre egne. Som en præst fra Nordstrand noterede ved år 1600: "Tjenestefolk og daglønnere har herredage hos os". Følgelig strømmede jyske karle og piger til og tog tjeneste for sommeren ²⁷. Dette medførte stærke sociale og etniske konflikter, hvor også mord på arbejdsgivere forekom. De fattigere vest- og midtslesvigske egne samt de traditionelle agerbrugsegne mod øst i landsdelen blev forskånet for sådanne sociale skel, der først skulle indfinde sig i de følgende århundreder. De her undersøgte lister over tjenestefolkskatter fra disse egne repræsenterer nok en tidlig udskillelse og registrering af tyende som gruppe i landbrugs-samfundet, men de er på den anden side levn af et samfund, hvor et grundlæggende interessefællesskab herskede mellem karl, pige og husbond.

Noter

1. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder Bd. 19, s.v. tyende, sp. 98-110.
2. Kong Christian den Femtis Danske Lov, 3-19.
3. Angående middelalderen se Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder Bd. 19, s.v. tyende, sp. 98-118 samt Erland Porsmose i Det danske landbrugs historie I, Kbh. 1988, s. 372. Først i 1700-tallet får vi fastslået tjenestefolkenes antal - Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800. Kbh. 1940. Samme: Det danske Landbosamfund 1500-1800. København 1978, s. 144-5. Hyrdernes specielle status belyses bl.a. af August F. Schmidt: Byhyrder. Et stykke bondehistorie. Kbh. 1928. Ang. tjenestefolk i Slesvig og Holsten se Silke Göttisch: Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840. Neumünster 1978. En dybtgående undersøgelse af svenske tjenestefolk foreligger med Börje Harnesk: Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige. Umeå 1990. For Finlands vedkommende er behovet for yderligere forskning i tjenestefolkshistorie før 1750 understreget af Jorma Wilmi: Tjänestefolk och husbönder i västra Finland under 1600-talet och 1700-talets början - synspunkter på forskningen. i: Panu Pulma (red): Den Problematiska Familjen. Helsinki 1991, s. 189-198.
4. Chronik der Norteluischen Sassen, Hrsg. J.M. Lappenberg 1865, s. 130.
5. Willi Alfred Boelcke: Bäuerlicher Wohlstand in Württemberg

- Ende des 16. Jahrhunderts. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 1964, s. 245.
6. Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660. Odense 1978, s. 72. I Sverige blev ekstraskat af drenge og piger først udskrevet i 1539. Ingrid Hammarström: Finansförvaltning och varuhandel 1504-1540. Uppsala 1956, s. 362.
 7. Jfr op. cit. Bennike Madsen, s. 72 med note 69 - ud fra den nedenfor omtalte slesvigske praksis er der næppe tvivl om, at kildens "leen" må forstås som løn.
 8. R. A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnskaber. Haderslev og Tørrning Amters (Lens) regnskaber, 1524. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig 1967, s. 9. Her omtales fejlagtigt en tjenestefolkskat fra 1535 (fejlen skyldes, at restancer fra 1534-skatten optræder i skatteregistre for 1535). Om mikkelsdag som skiftedag i 1800-tallet se H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv som det i Mands Minde førtes, navnlig i Vestjylland. 2. opl. Kbh. 1898, s. 63.
 9. E. Andersen: De Hansborgske Registre, II. Kbh. 1949, s. 123-4.
 10. Tegnelser over alle lande, Danske Magazin 4. Række, Bd 1, Kbh 1864, s. 126.
 11. R. A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnskaber. Haderslev og Tørrning Amters (Lens) regnskaber, 1524. Regnskab over bede af kirker, gejstlige og tjenestekarle i Tørrning len.
 12. R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnsk. Haderslev og Tørrning amters (lens) regnskaber 1524, 1531, 1538-40. Tørrning lens pengeregnskab 1524. Dette regnskab nævner også s. 97 de 168 mark 2 hvid, der indkom fra tjenestefolkskatten i lenet.
 13. R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. Rev. regnsk. Sønderborg og Nordborg amters (lens) regnskaber 1533-34. Pengeregnskab for Sønderborg len 1534. Jfr. også bemærkningerne om fogederne i Falkenstjerne og Hude: Sønderjyske Skatte og Jordebøger. Kbh. 1895-99, s. 160-1.
 14. R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. rev. regnsk. Tønder amts (lens) regnskaber 1533-43. Pengeregnskab for Tønder len, s. 70.
 15. R. A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. rev. regnsk. Sønderborg len regnskab 1543.
 16. R. A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv. rev. regnsk. Sønderborg len regnskab 1543.
 17. R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Rev. regnskaber. Sønderborg amt (lens) regnskaber 1537-8, 1540-43. Regnskab for 20-penningskat af Nordborg len 1543. Udgifet Falkenstjerne og Hude (1895-99) s. 215-17.
 18. R. A. Slesvigske og holstenske regnskaber til 1580. Rev. Regnsk. Tønder amts (lens) regnskaber 1533, 1535, 1537, 1540-1, 1543. Pengeregnskab for Tønder len 1543, s. 152-63.
 19. Jfr. Bjørn Poulsen: Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1450-1650. Odense 1990. Her gennemgås et regnskab fra c.

- 1545, ført af en ung mand, der netop kom fra Højer herred, og som var engageret i Vesterhavsfiskeriet. Fiskeriet er undersøgt hos H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer. Varde 1965.
20. Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800. Kbh. 1940, s. 32, 69.
 21. Jfr. Bjørn Poulsen: Den sønderjyske herredsfoged i senmiddelalderen. Et herredsfogedregnskab fra Sønder Gos herred 1474-75. Sønderjyske Årbøger 1991, s. 73-86.
 22. Om mordet se f.eks. Knud Gether: Middelalderfamilier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge. Kbh. 1986-7, s. 201.
 23. Alle regnskaber - R.A. Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Rev. regnskaber.
 24. Peter Sax: Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Ditmarschens. Bd. 2. St. Peter-Ording 1985, p 83, 85.
 25. Angående 1700-tallets tyendelønninger se bl.a. Skrubbeltrang: Husmand s. 238-40. Slesvigske tyendelønninger behandles af Götttsch Beiträge, s. 53-73.
 26. Stadtarchiv, Husum D 2/H 1318a. s. 149, 153, 154. Jfr B. Poulsen: Bondens penge, s. 99-100.
 27. Forudsætningerne for opkomsten af agrare systemer baseret på fremmed arbejdskraft er bl.a. undersøgt af Jan Lucassen: Migrant Labour in Europe 1600-1900. London 1987.

Pres og forandringer i 1700-tallets landbosamfund

Af Thomas Kjær Jensen og Bo Søby Kristensen

Den seneste tids 200-års jubilæer, der markerer de større eller mindre tiltag i landboreformerne i 1700-tallets slutning, har endnu engang sat fokus på spørgsmålet: Hvad var det, der satte gang i de forandringer, der totalt ændrede det gamle feudale landbosamfund?

Et par udpluk fra nyere artikler siger os, at der er sket et holdningsskift på dette område i den danske forskning.

Lad os kigge på et par eksempler:

Én holdning til forandringerne i landbosamfundet kommer - omend lidt tøvende - til udtryk i et par artikler i de seneste numre af 'Bol og By'. Karl Peder Pedersen indleder f.eks. sin artikel om godsejernes holdning til reformerne ¹ med at konstatere:

'Tiden fra 1750 til 1800 var vækstår i dansk økonomi. Drivkraften kom fra de stigende landbrugspriser, som satte voldsomt skub i landets altdominerende hovederhverv. Men på et tidspunkt opstod spørgsmålet, om ikke det var muligt gennem større eller mindre ændringer af landbruget at forøge profitten endnu mere'. ²

Bo Søby Kristensen f. 1962, informationsmedarbejder i Helsingørskommune og

Thomas Kjær Jensen f. 1962, erhvervsvejleder. Begge Cand.Phil. i historie fra Københavns Universitet, har hovedsageligt beskæftiget sig med feudalismens afviklingsperiode i Danmark. Speciale 1990 med titlen: 'En historigrafisk diskussion af temaet: Bondegårdens vareproduktion i feudalismens afviklingsperiode'. Har siden publiceret artiklen "Marx' overgangsteori" i tidsskriftet *Arbejderhistorie* 38, 1992.

I et andet nummer af tidsskriftet - 1991:2 - beskæftiger S.P. Jensen sig også med temaet. Han er øjensynligt uenig med Karl Peder Pedersen om hvilken type pres i feudalsamfundet, der satte gang i forandringerne. De er dog enige om, at det skete, før de politiske reformer trådte i kraft:

'Der kan ikke gives nogen entydig forklaring på, at en diskussion og en reformindsats alligevel kom i gang midt i 1700-tallet. Det er klart, at bedre konjunkturer, især for korn, i høj grad fremmede den stærke aktivitet med udskiftning og udflytning fra 1780-90 til 1810. Men en overbevisende prisforbedring kommer for sent til, at den kan betragtes som *den igangsættende faktor* [vor fremhævelse]'.³

S.P. Jensens forsigtighed med hensyn til, hvad der så var 'den igangsættende faktor', fortsættes gennem artiklen. Dog kommer der i en sammenfatning sidst i artiklen denne konklusion:

'De skelsættende begivenheder var udskiftningen, overgangen til individuel driftsledelse samt indførelse af nye driftssystemer.'⁴

I Thorkild Kjærgaards meget omtalte disputats 'Den Danske Revolution' får problematiken: 'Hvad satte gang i forandringerne', også en central placering:

'Det er den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning, at landboreformerne var det store vendepunkt i vort lands historie...Nærværende undersøgelse....har ikke kunne bekræfte denne opfattelse. Landboreformerne dukker først op sent i forløbet, både kronologisk og analytisk-systematisk, fordi den er et resultat af den økologiske revolution og ikke dens årsag'.⁵

Det er ikke rigtigt, når Kjærgaard hævder, at landboreformerne som det store vendepunkt er den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning. Det har måske nok været virkeligheden i 70'erne og det meste af 80'erne, men det meget reformfikserede synspunkt har de seneste år måtte vige. Men Kjærgaard ynder at være uenig.

Opponenternes indlæg ved Kjærgaards forsvar af hans afhandling viste da også, at uenighederne idag ligger andre steder. Et godt eksempel er Ole Feldbæks indlæg. Her lægges der klar afstand til Kjærgaards synspunkt om, at reformerne var et

resultat af den økologiske revolution. Samtidig siger Feldbæk: 'Men jeg vil gerne allerede på dette tidspunkt pege på, at i denne fremstilling af landboreformernes baggrund, forløb og årsager [Feldbæks egen fremstilling - f.a.] - hvor jordens ejere og brugere selv gennemfører omlægningen i et interessebetonet samarbejde - møder vi ikke statsmagten i begivenhedernes centrum, men kun i deres periferi. De berømmede landboreformer kommer sent i forløbet; og de tilbyder rammer og rydder blokeringer af vejen. *Men de sætter ikke transformationsgangen igang* [vor fremhævning].
Og de påvirker næppe heller dens forløb i væsentlig grad.'⁶

Feldbæks standpunkt her er ikke nyt. Vi kender det bl.a. fra hans bidrag til jubilæums udgivelsen der blev udgivet i f.m. 200 året for landboreformerne: 'Kongen bød — Enevælden og reformerne'. Her, såvel som i opponeringen, peger han på to faktorer: 1) Højkonjunkturen og 2) Samklangen mellem bonde og herre som afgørende igangsættere af det pres i feudalsamfundet, der førte til forandringernes gennemslag.

Ovenstående eksempler illustrerer tydeligt det generelle billede, der tegner sig i den danske landbohistoriske debat:

Der er efterhånden sket et skift i forskningen i retning af, at landboreformerne, fremfor for at være *igangsætter* for forandringerne, i højere grad idag bliver opfattet som resultat af en lang og diskontinuerlig proces, en proces der til sidst nødvendiggjorde de politiske reformer fra statsmagtens side.

Igangsætterne (eller drivkræfterne) i det danske feudalsamfunds transformation skal *ikke* søges i individuelle forhold, reformer fra oven eller udefra kommende elementer. Men derimod i feudalsamfundets egen indre dynamik.

Et spørgsmål melder sig derefter i kølvandet på dette standpunkt. Hvilke forandringsfaktorer i feudalsamfundet var de væsentligste? Hvilket pres - inden for feudalsamfundets rammer - har været igangsætter for selve transformationsprocessen? Disse spørgsmål burde efter vores mening være et af de helt centrale temaer i den danske landbohistoriske debat. Men desværre har de ikke stået særlig centralt i den meget empirisk dominerede danske landbohistoriske debat.

Empirisk historieforskning kontra teoretisk

Med den 'empirisk dominerede landbohistoriske debat' mener vi, at landbohistorikerne i Danmark som hovedregel har koncentreret sig om at få udgivet spændende kilder, gennemgå godsregnskaber, tolke bondedagbøger osv. Forskellige kilder inden for samme kategori har været stillet op, og en konklusion er på den baggrund forsøgt opstillet. Imidlertid alt for ofte med isolerede betragtninger til følge. Den teoretisk orienterede metode: Opstilling af en hypotese eller en teori, som derpå afprøves med empirien, har sjældnere været anvendt, hvilket er beklageligt. Denne sidstnævnte metode indebærer nemlig visse fordele: Idet historikeren løfter sig op fra mikroplanet, vil de lange linier i den historiske udvikling nemmere kunne skelnes, og mulighederne for langt dristigere og grænse-overskridende resultater vil oftere være tilstede.

Historikeren vil naturligvis ikke kunne gøre sig uafhængig af empirien, og grundlæggende bør enhver historisk teori naturligvis være forankret i sin empiri. ⁸ Men et mindre empirifocuseret udgangspunkt vil efter vores mening ofte kunne bringe en undersøgelse videre.

En teori

Hvad var det, der satte gang i det pres på feudalsamfundet, der siden resulterede i denne samfundsstrukturens egen undergang? Et teoretisk udgangspunkt til besvarelse af dette spørgsmål kan findes i den marxistiske historietradition. ⁹

Vi vil ikke i denne artikel begrunde teorien eller dykke ned i dens egen selvforståelse. Vi ønsker blot i det følgende kort at skitsere teoriens grundidé, for derefter at tegne et billede af, hvordan denne teori kan bruges på spørgsmålet om det danske feudalsamfundets transformationsproces.

Vareproduktionen er i en marxistisk samfundsanalyse grundelementet i vore dages industrisamfund. Vi lever i vore dage i et vareproducerende samfund modsat tidligere tiders hovedsageligt naturaliebaserede økonomier. Et helt centralt udviklingselement i denne teori er derfor at følge *vareproduktionens udvikling* i det danske feudalsamfund. Vi tillader os at

opstille følgende tese: *Den begyndende vareproduktion i feudalsamfundets afviklingsfase skabte, i samspil med en række andre faktorer, det pres, der til sidst gjorde det nødvendigt helt at udrydde feudalsamfundets grundpiller og derpå overgive roret til det begyndende industrisamfunds vareproduktion.*

Vi vil bruge resten af artiklen til at studere vareproduktionens udvikling i den sidste del af det feudale danske bondesamfund. Det er derfor relevant at definere 'vareproduktion'. Et naturaliebaseret samfund frembragte produkter som f.eks. smør, øl, saltede sild, flettede kurve, uden at dette kan betegnes som varer.

Feudalbønderne arbejdede både på godsejerens jord og for sig selv. Her er mand og kone på markarbejde. Tegning fra 1770'erne på et kort over Esbønderup bys mark i Græsted sogn, Kronborg amt.

Et produkt bliver først en 'vare', når det *bevidst* fremstilles med det formål, at det på et *anonymt* marked udveksles for at skaffe en ækvivalent værdi til producenten. Med anonymt marked forstås, at vi ikke medregner det som vareproduktion, når en bonde, der fletter kurve, aftaler med en anden bonde i nabolandsbyen, at han vil flette to kurve til ham. Ydermere er det en forudsætning for at tale om vareproduktion, at producenten selv har kontrol over de genstande, der skal til for at frembringe produktet. En vareproduktion er en planlægningsproces. Den vil ikke have noget formål, hvis ikke producenten kan være rimelig sikker på selv at bestemme over produktet, når det skal 'veksles' på markedet.

Vareproduktionens udtryksform er selve handelen. Og handel på et åbent marked vil igen stimulere en vareproduktion. Handel og produktion er således to gensidigt afhængige sider, der fremfor at udelukke hinanden, betinger hinanden.

Ovenstående definition skal ses i sin mest generelle og abstrakte form. Selvfølgelig kan der findes eksempler fra middelalderen og tidligere, som vil passe ind i vores definition af vareproduktion. Men her må vi sondre mellem *enkeltstående tilfælde* af vareproduktion i en generelt naturaliebaseret økonomi, og så vareproduktionen som *generelt træk* i et samfunds økonomi.

Vareproduktionens udvikling i Danmark

Det må være af stor interesse at finde de første seriøse spirer til vareproduktion i det danske agrare feudalsamfund, efter den senmiddelalderlige krise.¹⁰

Den agrare vareproduktion kan søges to steder: I hovedgårdenes produktion og i bondegårdenes produktion. Omkring 1700 var ca. 1/4 af Danmarks areal under dyrkning (som ager eller eng). Omkring 9 % af dette blev dyrket som hovedgårdsjord, den resterende del som bondegårdsjord. Lad os starte med at kaste et blik på hovedgårdsjordens vareproduktion.

Hovedgårdsjorden

Som et produkt af stænderssamfundet havde hovedgårdsdriften en lang række 'konkurrenceforvridende' privilegier. Udover skattefrihed, tiende og den billige arbejdskraft i bondens hovarbejde havde hovedgården det privilegium, at den frit kunne sælge varer til hvem, den ville. Langt størsteparten af de danske hovedgårde havde i 1700-tallet ikke karakter af subsistensøkonomi. Formentlig har mange valgt mønsteret som Fynske Erholm-Søndergårde: At lade bøndernes landgilde gå til husholdningen og dermed rette hovedgårdsjordens produktion primært mod vareproduktion.¹¹

Vi finder tidligt en vareproduktion på hovedgårdsjorden. En vareproduktion, som havde et klart ønske om at ekspandere sin produktion parallelt med, at markedet udviklede sig.

Men ekspanderede hovedgårdens vareproduktion rent faktisk? Selvom der uden tvivl har været en betydende vareproduktion på hovedgårdsjorden, er dens betydning begrænset af, at hovedgårdsjorden kun udgjorde en lille del af det samlede dyrkede areal (som nævnt ca. 9 % i 1700). Hermed melder temaet om hovedgårdsudvidelser og bondebeskyttelsespolitik sig.

Gunnar Olsens meget grundige undersøgelser fra 1957 i 'Hovedgård og bondegård' fortæller os, at 3000 - 3500 bondegårde blev nedlagt, og deres jord lagt under hovedgårdsjord i perioden 1525-1774.¹² Dette svarer, efter *Gunnar Olsens* beregninger, til en forøgelse af hovedgårdsjordenes hartkorn med knap 50 % i samme periode.¹³ Hertil kommer hovedgårdsjordsudvidelse gennem nyopdyrkning. Den betegnes, uden yderligere argumentation, til ikke at have været lige så stor som udvidelserne gennem inddragelse af bondejord.¹⁴ Endelig er det sandsynligt, at en del hovedgårdsjord er blevet udvidet *uden* kongelig dispensation eller myndighedernes viden overhoved.

At dette var tilfældet, tyder f.eks. medlem af kancelliet Niels Slanges memorial på. Her skriver han, i en argumentation for at stramme nedlægningsforbudet, at der fandtes to slags nedlagt bøndergods: Det, der var nedlagt med kgl. tilladelse, og det, der var nedlagt uden. Niels Slange var en af bagmændene bag opstramning af lovgivningen i forordning af 16/3 1725.

Vi skal ikke begive os ud i at sammenfatte disse antagelser i tal, der skal korrigere *Gunnar Olsen*. Blot må det stå klart, at

selvom man ikke medregner nyopdyrkning og ulovlige stordriftsudvidelser, var der *for hovedgårdsjorden* tale om meget væsentlige forandringer og store udvidelser. I den forbindelse er det vigtigt at huske på, at det ikke gør jordforøgelsen for hovedgårdsjorden mindre, at der samtidig er sket store nyopdyrknings af bondegårdsjorden. Ej heller bliver den kraftige, danske hovedgårdsjordsudvidelse mindre for den enkelte godsejer af, at hovedgårdsjorden i to af de lande, der måske allertydeligst er eksponent for hovedgårdsdomineret landbrugsproduktion, nemlig Polen og Rusland, udvidedes endnu mere.

Hvad der havde endnu større betydning for såvel omfanget af hovedgårdsjordens produktion som behovet for hovarbejde, var omlægningen til *intensiveret drift*, der blev resultatet langt de fleste steder. Her tænker vi hovedsagligt på indførelsen af kobbelfrugtet. Dette gav de åbenlyse fordele, at man nu fik foderafgrøderne med ind i sædeskiftet og fik tilført jorden mere gødning. Især havde indførelse af kløver stor betydning. Den betød mere næringsholdige græsningsmuligheder for kreaturerne, som derfor kunne holdes på et mindre jordareal.

Også den bedre rensning for sten, og især bedre afvanding, som vi bl.a. kender fra indberetningerne fra Bregentved, gav en mere intensiv drift.¹⁵

Flere steder blev stordriftsudvidelsen kombineret med en udvidelse af hollænderivirksomheden: Denne passede godt til hovedgårdsjordens stordrift, og er et eksempel på en endnu stærkere orientering mod vareproduktion.

Stordriften har dog langt fra blot været 'fuld-fart-frem'. Helt afgørende for at få driften på de nyudvidede jorde til at give afkast var, at godsejeren kunne få hovarbejdet til at fungere, og det var langt fra altid lige let. *Karl-Erik Frandsen* peger på, at der ofte opstod problemer med de udvidede hovedgårdsmarker, hvis ikke samtidig kreaturholdet blev tilsvarende udvidet. F.eks. mangel på græsningsarealer eller foderafgrøder. Dette betød mangel på gødning og mindsket foldudbytte.¹⁶ *E. Ladewig Petersen* mener direkte, at foldudbyttet var betydeligt ringere på hovedgårdsjorden end bondegårdsjorden. Hovedgårdsdriftens rentabilitet byggede alene på skattefrihed og den gratis arbejdskraft gennem hoveriet.¹⁷

Dette kan meget vel være tilfældet, men hvorom alting er, fungerede 1700-tallets stordrift på hovedgårdsjorden dog på netop disse præmisser. Og det betød, i det generelle træk, en

kraftigere vareproduktion fra hovedgårdsjorden og et betydeligt forøget arbejdspress på bondegårdsjorden gennem hoveriet.

En anden væsentlig brik i vurderingen af hovedgårdsjordens stordriftudvidelser og omfanget heraf er den politiske indstilling fra statsmagtens side, som oftest betegnet som bondebeskyttelsespolitikken. Vi skal vende tilbage til disse spørgsmål efter at have set nærmere på bondegårdsjordens vareproduktions udvikling. Stordriftsspørgsmålet er endvidere interessant, hvis man sammenligner den danske udvikling med den engelske. I England var det i høj grad stordriftudviklingen, der prægede den hurtige og markante engelske overgang fra feudalisme til industrisamfund. Kan vi sige det samme om den danske udvikling ?

Bondegårdsjordens vareproduktion

Argumentationen for, at bondegårdsproduktionen har været en udpræget subsistensøkonomi med ringe markedstilknyt-

De feudalbønder der fik gang i en egentlig vareproduktion til et marked differentierede sig mere og mere fra de andre. Amagerbønderne var et eksempel herpå mange af dem var generelt ret velstående, hvilket bl.a. ses i deres klædedragter.

ning, står afgjort klarere end det modsatte synspunkt, og har vel også været den toneangivende i debatten.

Også *Ole Feldbæk* er fortalere for denne holdning. Det er landsbyfællesskabets markstruktur med de mange opsplittede agre, der hæmmer bondegårdens produktion.

‘Den overvejende del af bondegårdens produktion gik til gårdens eget forbrug og til såsæd. En del dog til jordens ejer, til tiende til præsten og kirken og til skatter til kongen. I det omfang, landgilde og skatter skulle ydes i penge, stod bonden som sælger i en svag position...Kun i ret begrænset omfang var bondegårdsbruget omkring 1730 markedsorienteret’.¹⁸

Der findes altså eksempler, hvor gårdmanden fungerer som vareleverandør til et marked. Men dette er i atypiske situationer som det sæsonbestemte fiskeri, eller alene i specielle ‘handelslommer’, hvor bondegården f.eks. ligger godt for en købstad, der skal have vareforsyninger. Bondens markedskontakt er ikke et alment fænomen, og det er alene gennem hovedgårdsjordens stordrift, at den danske landbrugsproduktion orienterer sig mod det internationale marked. Hovedgårdsproduktionens fortrin i 1700-tallet ligger, igen ifølge *Ole Feldbæk*, i:

- a) Jorden ligger samlet i store marker.
- b) Der er større mulighed for eksperimenter uden stor risiko.
- c) Produktionsledelsen ligger hos en enkelt mand, dette giver mere handlekraft.
- d) Hovedgårdsjordsproduktionen kan hurtigere end gårdmanden rejse fornøden kapital.
- e) Hovedgården har billige råvarer gennem landgilden og tiendekornet.
- f) En fleksibel og billig arbejdskraft gennem hoveriet.
- g) Endelig er der jo til forskel, for bondegårdens jord, den fordel, at hovedgårdsjorden er fritaget for skat.

Efter vores mening er dette syn på bondegårdens vareproduktion både korrekt og forkert. Hvis vi prøver at se lidt mere differentieret på *bondegårdens produktion*, forklarer det, hvad vi mener. Ser man bondegårdens produktion som bestående af de to elementer; Produktionen på marken og binæringerne, kan man sige, at vi er enige med *Feldbæk*, hvad angår bondegårdens produktion på marken, men *uenige*, hvad angår bonde-

gårdens binæringer. Binæringer er en fællesbetegnelse for en række markedsorienterede produktioner, der havde sit udgangspunkt i bondegårdsproduktionen. F.eks. bindeindustrien i de jyske hedeegne, lærredstilvirkningen omkring Randers, potteindustrien i Varde, træskofabrikationen i egnen omkring Silkeborg og mejeriproduktionen på Fyn.²⁰

Gårdmandens produktionen på marken

Konsekvensen af 1700-tallets øgede hoveri var bl.a., at gårdmanden blev nødt til at holde flere heste og dermed ofte færre stykker kvæg. Dette betyder på den ene side mindre gødning og på den anden side nødvendigheden af en øget kornproduktion. Dette opfyldtes gennem en nyopdyrkning, samtidig med at gårdmanden søgte at kompensere ved at omlægge til mere vegetabilsk produktion. Altså bliver der, på trods af nyopdyrkning og øget kornproduktion, *ikke* generelt tale om en forøget vareproduktion af kornprodukter fra bondegårdsproduktionen.

Markstrukturen og egaliseringen betød, at alle landsbyens bønder var fastlåst i deres jordtilliggende. De så ikke noget incitament til, eller havde nogen mulighed for, at forbedre egen kornproduktion med henblik på en egentlig vareproduktion fra 'deres mark.'²¹

Gårdmandens binæringer

Samme argumentation kan ikke bruges om bondegårdens binæringer.

Schousboe analyserer udviklingen af humledyrkningen på Sjælland, tekstilindustrien på den fynske slette og fjerkræavl på Sjælland. På denne baggrund fastslår hun, at disse aktiviteter definitivt spillede en rolle som markedsrettede produktionsgrene i 1700-tallets bondegårdsproduktion.²²

Binæringernes oprindelse er (desværre) meget svær at datere. Oprindeligt må vi forestille os dem som en del af bondegårdens selvforsyning. De er så, gennem en langsom udvikling, blevet udbyggede, specialiserede og forfinede. Vejen til markedet, og

altså til at blive en egentlig vareproduktion fra bondegården, har givet været kendetegnet af en ligeså langsom udvikling. Karen Schousboe opfatter således gårdmanden som 16-1700-tallets entreprenør. Et pres på hans produktionsenhed, bondegården (f.eks. gennem 1700-tallets udbyggede hoveri) tvang ham til at kompensere ved at udvide sin agrare produktion (fortrinsvis korn), eller sætte mere gang i anden vareproduktion, hvis ikke han ønskede lavere levestandard.²³

‘Jeg har tidligere haft lejlighed til at påvise, hvor lille en mængde korn den danske fæstebonde årligt kunne afsætte til købmanden. Indirekte får man da også bekræftet, at produktionsomlægningen ikke var tilstrækkelig for, at fæsebonden kunne imødegå de forøgede afgifter. Man får jo nemlig et indtryk af, at en del af produktionsprofilen blev relativt stærkt markedsrettet i det 18. århundrede. Jeg tænker her på tilstedeværelsen af de produktionsgrene, som udvikledes til såkaldte binæringer’²⁴

Man kan udskille tre typer af binæringer: 1) Gårdmænd uden ekspertise, som f.eks. transportvirksomhed, husflid af forskellig form, trætilvirkning. 2) Gårdmænd med særlig ekspertise, f.eks. træskomager, savemand, tømmerhandel. 3) Handelsbønder som opkøber og forarbejder råvarer, f.eks. træ, til tømmer og brænde, svin til flæsk, hør til lærred. Eller ulovlig krohold, pantevirksomhed.

Regionale traditioner gjorde sig i høj grad gældende omkring binæringerne. Amagerbønderne og fynboer var almindelig kendt for deres flid med havebrug, Tønderbonden for kniplinger osv.²⁵

Det er sandsynligt, at gårdmanden, med 1700-tallets forøgede skattetryk og eventuelle konvertering til pengerente, *har været interesseret* i at gå skridtet udover naturalieøkonomien og søge udvikling af indtægtsgivende produkter fra sin bondegård.

Andre kilder om bondegårdens vareproduktion

Karen Schousboes materiale har væsentligst været bondedagbøger. Men også fra andre kilder end bondedagbøgerne har vi

passager, der peger henimod udbredelsen af bondens handel.

Fra købstæderne har vi f.eks. en kilde, der peger på en udviklet handelsaktivitet fra bondeside. I en memorial fra 1756 klager Nakskovborgerne til kongen over deres slette muligheder for at drive handel. Klagen går på, at købstadsprivilegierne tilsidesættes af såvel godsejere som af bønder. Nakskov-klagen peger på, at ulovlighederne nu havde bredt sig så vidt, at der i hver landsby fandtes 'to, tre, fire, ja flere, som bruger handel og købstadsnæring'.²⁶ Selvom det er klart, at klagens målsætning nok fremmer overdrivelsen af klagens indhold om købstædernes elendighed, er den givetvis endnu et eksempel på en stigende vareproduktion blandt gårdmændene - ihvertfald på Nakskovegnen.

At godsregnskaber har bidraget med vidnesbyrd om bønder med dårlige forhold, er der ingen tvivl om. Af regnskaberne fra Giesegaard gods fremgår, at det modsatte så sandelig også kunne være tilfældet. I 1771-regnskabet er det anført, at den husmandsfødte Poul Christensen (1723-1808) havde lånt herskabet 200 rdl. Godsets samlede gæld til Poul Christensen beløb sig nu til ialt 800 rdl.!²⁷ Penge, som bonden sandsynligvis har fået andetsteds fra end gennem naturalieproduktion på bondegården.

En tredje kildetype er kongelige befalinger. Karen Schousboe refererer en befaling fra 1581, der indicerer, at allerede på dette tidspunkt fandt en vareproduktion sted:

'Eksempelvis fik lensmanden på Silkeborg slot 1581 kongelig befaling om fremtidig som før at lade bønderne få det tømmer til købs, de behøvede til at gøre hjul og andre trævarer til for sælgning på markederne, da det - som det udtrykkeligt betones - var manges vigtigste næringsvej.'²⁸

Hvis en læser vil stille tvivl om repræsentativiteten af de ovenfor nævnte kilder, kan vi kun give ham/hende ret i, at vi her er på usikker grund. Kildegrundlaget for en vurdering af omfanget af vareproduktionen på bondegårdene er spinkelt

Gårdmandens forskellige muligheder

Det er afgørende, at man husker at skelne gårdmændenes *for-*

skelligartede udgangspunkt for at udvikle en fungerende vareproduktion.

Bondegårdens geografiske placering må spille afgørende ind. Nærhed til et marked, f.eks. en købstad, vil afgjort øge incitamentet til at udvikle den oprindelige husflid til en markedsrettet vareproduktion. Modsat vil den enkelte bondegårds rentepres afhænge af nærheden af dens hovedgård, forstået på den måde, at en bondegård placeret langt fra ejergodset må formodes at være mindre presset af f.eks. hoveri.

Også de økologiske forhold har spillet en afgørende rolle for den enkelte bondegård. En frugtbar jord giver ekstra mulighed for overskudsproduktion. Det spiller også ind, at de forskellige økologiske forhold har dannet udgangspunkt for udviklingen af netop denne binæring på den egn. Endelig har den enkelte gårdmands (og hans kones og folks) evner som jordbruger, administrator og købmand været væsentligt for, hvor godt det er lykket at få gang i udviklingen af en egentlig, stationær vareproduktion.

Omfanget af bondegårdens vareproduktion i 1700-tallet

En opgørelse over omfanget af bondegårdens vareproduktions udvikling i 1700-tallet eksisterer ikke. *Karen Schousboes* gennemgang af bondedagbøger og de øvrige kilder, vi tidligere har omtalt, har klart vist, *at der i disse tilfælde* fandtes en udbygget og traditionsfæstnet udvikling af en bondegårds vareproduktion. Denne har, ifølge dagbøgerne, sandsynligvis eksisteret i mindre omfang også før 1700-tallet og er blevet udviklet op gennem 1700-tallet, på trods af periodevise tilbageslag. Men altså stadigvæk kun sandsynliggjort gennem enkelte eksempler.

Thorkild Kjærgaard har, i sin bestræbelse på alligevel at bevise tesen om en betydelig bondegårdsvareproduktion, søgt at gå 'den anden vej rundt': Det kan sandsynliggøres, at produktionen må være steget, fordi *befolkningstallet* steg kraftigt i perioden. De 150.000 flere munde, der var at mætte i 1780 fremfor 1735, har næppe kunne brødfødes alene gennem produktionen fra hovedgårdsjorden. Selvom denne blev intensiveret,

udgjorde den fortsat kun ca. 10 % af det opdyrkede areal. Der må derfor have været tale om en stigende produktion på et væsentligt antal bondegårde.²⁹

Kenn Carlsen supplerer disse ræsonnementer med argumenterne om, at der gennem 1700-tallet må have været en dynamik i bondegårdsproduktionen, fordi der fandt en bondegårdsjordnyopdyrkning sted og en forbedring af jorden gennem rydning, afvanding, mergling osv.³⁰

En sådan dynamik mener Karl Peder Pedersen også at kunne se gennem sine undersøgelser på Vestfyn:

‘Op gennem 1700-årene kan vi i landsbyerne spore en umiskendelig dynamik, som kulminerer i reformårene. Intensivering af bondegårdsdriften fremtræder her ikke som et resultat af reformerne, men snarere som en forudsætning for dem; forstået på den måde, at bønderne i den forudgående tid havde udnyttet de forhåndenværende ressourcer maksimalt inden for de rammer, som fællesskabet og dyrkningsvilkårene udstak, således at en fortsat produktionsstigning nødvendiggjorde radikale ændringer af dyrkningssystemet. Udsiftningen blev her den helt afgørende foranstaltning, der revolutionerede landbruget’.³¹

Havrebjerg - et eksempel

I *Karen Schousboes* gennemgang af udviklingen i Havrebjerg på Vestsjælland i indledningen til den førnævnte bonde dagbog fra Søren Pedersen har vi et eksempel på en landsby, der er hårdt ramt af hovedgårdsjordens udvidelse.

I 1700-tallets start ønsker godsejeren på hovedgården ‘Broerup gård’ driften intensiveret. Stordriftomlægningen kommer til at betyde en udvidelse af hoveriet med 1/5 til 1/4 *samtidig* med, at omkring 1/3 af bøndernes egen jord bliver inddraget til udvidelse af hovedgårdsjorden. Dette slag mod bondegårdsjordens produktion var så hårdt, at *Schousboe* vurderer, at bondegården i Havrebjerg i perioden 1700-1730 i realiteten var

nedlagt som selvstændig produktionsenhed'.

Gennem inddragelsen af en så stor del af bondegårdsjorden *reduceredes* bøndernes mulighed for at kompensere for det øgede hoveri gennem driftomlægninger.³²

Dette eksempel illustrerer klart, at der har været situationer, hvor hoveriudvidelsen har betydet en sabotering af gårdmandens mulighed for at udvikle sin egen produktion. Men det afgørende her er vel, som Thorkild Kjærgaard siger, ikke hoveriets omfang, men hvordan dette forholdt sig til gårdens ydeevne. Altså var der to afgørende faktorer for, om slutresultatet blev en hæmmet bondegårdsproduktion: Hoveriets vækst og bondegårdens mulighed for at svare igen.

Her er det Kjærgaards opfattelse, at:

‘Med hensyn til stigningen i indfæstningen og hoveri er det sandsynligste, at denne ikke holdt takt med landbrugspriserne og gårdens øgede produktion’.³⁴

Om den øgede produktion på bondegården, og prisernes stigning, *har kunne følge* med hoveriudvidelsen, er så det afgørende spørgsmål, der, i hvert enkelt tilfælde, må have afgjort udvikelsesmulighederne for bondegårdens vareproduktion.

Resultat

Det vil ikke være på sin plads at drage nogle entydige konklusioner på baggrund af nærværende korte undersøgelse. Dog vil vi driste os til at hævde, at vores teoriudgangspunkt *rent faktisk* har udpeget os et *yderst interessant* forskningsfelt.

En forskningsopgave kunne bestå i at skabe større overblik over omfanget af bondegårdens vareproduktion. Da der ikke, som for godserne, findes regnskaber, der fortæller omfang og art af varer, der afsættes fra bondegården, kunne der måske istedet være noget at hente, hvor varerne er blevet afsat. F.eks. i godsregnskaber, købstadsregnskaber eller enkelte købmænds regnskaber.

Det kunne endvidere være interessant nærmere at studere, eller at sammenfatte undersøgelser, der er gennemført af bondegårdes udviklingsmuligheder på godser, der var specielt stemt for hoveriudvidelse.

Et problem, vi et par gange har stået overfor, er anvendelsen af mikroundersøgelser, hvad enten det drejer sig om bonde-dagbøger eller en grundig undersøgelse af et enkelt gods. Det kunne her være ønskeligt (hvis det er muligt) at lave *en samlet, og sammenlignelig, opstilling af alle de gennemførte mikroundersøgelser*.

Omkring udviklingen i gårdmandsstandens levevilkår står også meget forskning tilbage. På trods af de kildekritiske problemer, der hersker, tror vi, at et mere grundigt arbejde med skifterne ville kunne bringe større afklaring. Ligeledes kunne det være på sin plads at se nærmere på de bondegårde, der 'gik ned', og f.eks. var offer for forsiddelse. En tese kunne være, at vi her finder de dårligste vareproducenter blandt gårdmændene. Vedrørende bondebeskyttelsespolitikken ville det være nyttigt med grundigere undersøgelser af de situationer, hvor bondebeskyttelsespolitikken blev overtrådt. Både hvor der gives kongelig dispensation, og hvor bondegårdsnedlæggelsen slet ikke indberettes. Eksisterer der amtmandsindberetninger, eller eksempler på situationer, hvor forordningernes straffe (fritagelse af alt gods eller senere 50 rdl. bøde) tages i brug?

Opsamling

Følger man vareproduktionens udvikling i Danmark i 16-1700-tallet står det klart, at den danske udvikling *ikke* var som den engelske, hvor stordriftens vareproduktion på godsjorden får overtaget, hvilket leder England til kapitalismen. Og slet ikke som den østeuropæiske, trods paralleller inden for f.eks. hoveri og livegenskab. I Danmark er der også omfattende vareproduktion fra hovedgårdsjorden, men denne formår *ikke* at få overtaget over bondegårdsjorden.

Tendensen til nedlæggelse af bondegårde blev i Danmark kraftigt modvirket. Ikke blot på grund af statsmagtens bondebeskyttelsespolitik, men mere p.g.a. landsbyfællesskabet og gårdmandsgruppens voksende styrke gennem 1700-tallet. En styrke, der omplantes i politiske tiltag som f.eks. bondebeskyttelsen.

For os at se fremstår gårdmanden som den danske kapitalismes entreprenør. Husmænd, indsiddere mv. trykkes ned og

bliver for gårdmanden arbejdskraftreserve uden egne produktionsmidler. Bondegården udvikler i større og større omfang sin vareproduktion, hovedsageligt med afsæt i binæringerne. 1700-tallets internationale konjunkturer betyder en kraftig tilskyndelse til udvidet vareproduktion. Det gælder naturligvis både hovedgårdens og bondegårdens.

Således er det vores opfattelse, at igangsættelsen af det pres i feudalsamfundet, der fører til forandringernes gennemslag, i høj grad hænger sammen med presset for at få fjernet *alle* feudalsamfundets hindringer for bondegårdens mulighed for vareproduktion og dens adgang til markedet.

Noter

1. Karl Peder Pedersen: "Godsejernes nej til flere reformer" i Bol og By 1990:1
2. Op. cit. p.7.
3. S. P. Jensen: "Mennesket, naturen og "landbrugsreformerne", Bol og By 1991:2 p. 10m.
4. Op. cit. p. 47 pkt. 9.
5. Thorkild Kjærgaard: "Den danske Revolution 1500-1800, En økohistorisk tolkning" p. 220. Aalborg 1991. Doktordisputats.
6. Ole Feldebæk: Anmeldelse af "Den danske revolution" (første officielle opponent) gengivet i Historisk Tidsskrift 92-1. p. 109-110.
7. Ole Feldebæks bidrag til skriftet "Landboreformerne - forskning og forløb" Odense 1988.
8. Den engelske historie professor E. H. Carr har udtrykt det således: Of course, facts and documents are essential to the historian. But do not make a fetish of them. They do not by themselves constitute history; they provide in themselves no ready-made answer to the tiresome question: "What is history?" Carr: What is history p. 20 (første gang udgivet 1961 med mange senere genudgivelser). England 1985.
9. Mere korrekt skal traditionen betegnes "den historiske materialisme". Brugergruppen af denne, marxismen som historievidenskabelig teori, må siges at spænde bredt. Således benytter vel en stor del af de seriøse historikere idag mange elementer fra den historiske-materialisme.
10. Det er med fuldt overlæg vi understreger, at det er den agrare vareproduktion i det danske feudalsamfund der er undersøgelsens interessefelt. Selvfølgelig eksisterer der i by økonomien (specielt København) også vareproduktions spirer, men den agrarsektor var jo så langt den største og mest betydningsfulde, det var her de betydende forandringer skabtes. En kendsgerning der er blevet misforstået hos mange der straks har tænkt håndværk og spinde-

- rier, når emnet har været vareproduktion. Vi tager det endvidere herfor givet, at disse spirer kronologisk set først får alvorlig betydning i overgangen til kapitalismen *efter* den senmiddelalderlige agrarkrise.
11. Karl Peder Pedersen: "Vestfynske fæstebønder" p. 152-154. Odense 1984.
 12. Gunnar Olsen: "Hovedgård og bondegård" p. 174-175. I dette tal modregner Gunnar Olsen så den hovedgårdsjord der samtidig er blevet nedlagt og overgået til bondegårde. En reduktion svarende til omkring 6-700 bondegårdes jorde. København 1957.
 13. Gunnar Olsen: "Hovedgård og bondegård" p. 175. Beregningerne er naturligvis som Gunnar Olsen selv påpeger behæftet med en række forskellige usikkerheds momenter. København 1957.
 14. Op. cit. p. 155-156.
 15. Thorlild Kjærgaard: "Konjunkturer og afgifter C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet" p. 26-28 Viborg 1980 og Karl-Erik Frandsen: I "Det danske landbrugshistorie bind 2". Odense 1988 p. 215.
 16. Karl-Erik Frandsen. Op. cit. p. 161.
 17. E. Ladewig Petersen: "Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700." p. 360. Dansk Socialhistorie bind 3. København 1980.
 18. Ole Feldbæk: "Danmarks historie bind 4" p. 50. København 1982.
 19. Op. cit. p. 45-47
 20. Begstrups beskrivelser af situationen omkring 1800 citeret fra Schousboe: "Bondeøkonomi og livsformer" p. 24. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 21. Dog peger Karen Schousboe, i en senere udgivelse (1983) på, at der afhængig af den sociale magtkamp i landsbyfællesskabet kunne flyttes på skellet i landsbymarken, dermed åbnes op for at en dygtig bonde måske kunne få et større udbytte af kornproduktionen. Der ligger dog ikke noget der ligner et gæt på omfanget af denne virksomhed. Schousboe: "En fæstebondes liv" p. 20. København 1983.
 22. Karen Schousboe: "Bondeøkonomi og livsformer i 1700-tallets Danmark" p. 26-31. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 23. Op. cit. p. 10
 24. Op. cit. p. 22.
 25. Karl-Erik Frandsen: I Det Danske landbrugs historie bind 2 p. 244-245. Karen Schousboe: "Bondeøkonomi og livsformer i 1700-årenes Danmark" p. 47-62. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 26. Gunnar Rasmussen: "Fra Købstadshandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762" i Erhvervshistorisk årbog VI 1954 p.142. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 27. Claus Bjørn: "Bonde, herremand, konge.." p. 167. København 1981.
 28. Karen Schousboe: "Bondeøkonomi og livsformer.." p.25. Upubl. magisterkonferens. Københavns Universitet 1979.
 29. Thorkild Kjærgaard: "Gårdmandslinien.." i Fortid og nutid 1979 note 43 p. 186.

30. Kenn Carlsen: "Elendighedsbevisernes elendighed" i *Kritiske Historikere 1-1982* p. 51.
31. Karl Peder Pedersen: "Vestfynske fæstebønder" p. 89. Odense 1984.
32. Karen Schousboe: "En fæstebondes liv" p. 19ff. København 1983.
33. Thorkild Kjærgaard: "Konjunkturer og afgifter C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788- om hoveriet". Viborg 1980. p. 34-36.
34. Op. cit. p. 38.

Gårde i Djursland og Salling

- en genoptagelse af Nationalmuseets
Bondegårdsundersøgelser

Jesper Herbert Nielsen, Mette Skougaard og Birgit Vorre

Baggrund for undersøgelserne

Nationalmuseet gennemførte i årene 1944-60 en systematisk landsdækkende undersøgelse af byggeskik på landet i tiden før de store landboreformer. Museet har imidlertid beskæftiget sig med studiet af den landlege byggeskik før den tid, og emnet, er også fra anden side blevet behandlet. Først og fremmest må R. Mejborgs grundlæggende pionerarbejde på området nævnes. Han havde omfattende planer om undersøgelser af hele landets gamle byggeskik, og hans død i 1898 afbrød dette arbejde. Af hans videnskabelige hovedværk forelå da kun bindet om de slesvigske bøndergårde, der udkom i 1892.

Arkitekt Halvor Zangenberg blev afgørende for igangsættelsen af landsdækkende undersøgelser af ældre bygninger på landet. I 1920'erne og 1930'erne stod han for genopførelserne af bygninger på Frilandsmuseet, og han foretog derudover omfattende undersøgelser af bygninger rundt om i de forskellige landsdele. Hans materiale er publiceret i en række artikler om bondebygninger i landets forskellige egne og i værket

Mette Skougaard, f. 1952, Cand. mag., museumsinspektør v. Nationalmuseet, *Nyere Tid*. *Birgit Vorre*, f. 1937, Mag. art. (europæisk etnologi). Museumsinspektør v. Nationalmuseet, *Nyere Tid*. Arbejder med nyeste tids kulturhistorie, herunder samtidsdokumentation.

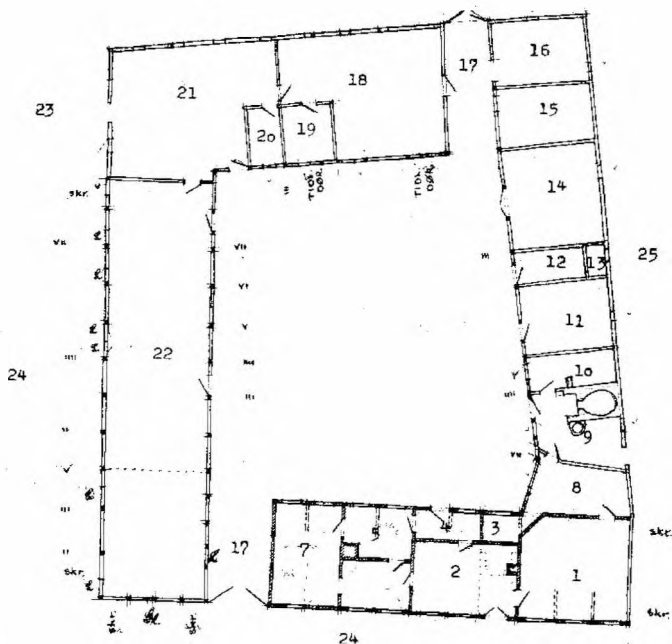
Har som særligt arbejdsområde boligkultur.

Jesper Herbert Nielsen, f. 1955, Arkitekt M.A.A., tidl. museumsinspektør v. Nationalmuseet, Frilandsmuseet. Arbejder bl.a. med historiske bygninger, historisk bygningsteknologi, kirker og bebyggelsesformer på landet.

“Danske Bøndergårde: Grundplaner og Konstruktioner” fra 1929.

Det blev imidlertid klart, at det indsamlede materiale vedrørende den landlige byggeskik var af meget forskelligartet karakter og ikke kunne tilfredsstille forskningens krav. Det var baggrunden for iværksættelsen af Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser, som påbegyndtes sommeren 1944, hvor Bornholm og det meste af Sjælland blev berejst.

Det har været karakteristisk for disse undersøgelser, at man har tilstræbt systematisk i hver egn af landet at undersøge alle de ældste, velbevarede bygninger. I begyndelsen arbejdedes under den forudsætning, at bygningerne ikke måtte være yngre end 1700-årene, senest fra de allerførste år efter 1800. Efterhånden som undersøgelserne skred frem, har man

Eksempel fra Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser 1940. Opmåling af Matr. 21 a af Fjellerup By og Sogn, Nr. Djurs Herred. Svend Jespersen og Ester Andersen.

dog i stigende grad inddraget bygninger fra første halvdel af 1800-årene. Adskillige udflyttergårde havde man således forbigået, fordi de blev betragtet som for unge, mens nogle af disse gårde faktisk i visse egne repræsenterede det ældste byggeri, der overhovedet var bevaret.¹

Sammenfattende kan siges, at det indsamlede bondegårdsmateriale rummer et stof, der er uvurderligt for vor viden om den landlige danske byggeskik i ældre tid. Selv om undersøgelserne primært koncentreredes om 1700-årene, vil det indsamlede materiale i alt væsentligt være gældende for perioden frem til ca. 1850, idet der først efter dette tidspunkt skete afgørende ændringer i driftsmåder og byggeskik. Derimod findes der kun sporadisk viden om forholdene efter ca. 1850 og op til i dag - en periode, hvor det landlige byggeri har undergået store forandringer. Der har i de forløbne år været foretaget enkelte, lokale undersøgelser af den landlige byggeskik. Blandt de væsentligste tiltag kan nævnes Bornholms Museums arbejde med studiet af den ældre bornholmske byggeskik, Esbjerg museum har medvirket til en registrering af bevaringsværdige bygninger i Esbjerg kommunes ländistrikter, og Den fynske Landsby har igennem nogle år været i færd med en storstilet undersøgelse af fynske gårde 1850-1925. Videre kan nævnes, at Planstyrelsen har medvirket ved en registrering af bevaringsværdigt fynsk bindingsværksbyggeri.²

Det er dog indlysende, at man savner en landsdækkende undersøgelsesvirksomhed, der rummer mulighed for at få indsamlet et mere ensartet materiale, således at hver enkelt undersøgelse/registrering ikke foretages ud fra en egen systematik og metodik.

Endvidere må det fremhæves, at det nu ikke længere alene er de gamle bindingsværksbygninger, som er ved at forsvinde. Også grundmursbyggeriet fra sidste halvdel af forrige århundrede og begyndelsen af vort må undersøges nu, inden det er væk. Med den fuldstændige forvandling, landbruget for tiden gennemgår, vil der kun gå få år, før mulighederne for en videreførelse af de gamle undersøgelser op til vor egen tid vil være forspildt. Dagligt nedlægges og sammenlægges landbrug, gårde moderniseres og mange ophører med at være produktionssteder.³ På længere sigt vil denne udvikling betyde en total ændring af landskab, bebyggelse og driftsformer.

Derfor er det vigtigt, at der sættes undersøgelser i gang nu. Det

er også væsentligt at udvikle det metodiske aspekt ved bondegårdsundersøgelserne, således at disse i højere grad kan leve op til de krav, som den aktuelle forskning stiller. Derfor koncentrerer Nationalmuseets nyere undersøgelser ikke alene om byggeskikken fra 1850 og frem til i dag, men søger fuldt så meget at klarlægge samspillet mellem bygningerne og bolig, drifts- og økonomiformer, husholdenes sammensætning og arbejdsdeling samt de enkelte familiers tilværelse i forskellige perioder.

1989 gennemførtes det første pilotprojekt i Nørre og Sønder herred i Djursland. I 1990 og 1991 påbegyndtes et tilsvarende, men metodisk viderebearbejdet projekt i Salling, dog uden inddragelse af den etnologiske boligundersøgelse. Det indsamlede materiale fra disse kampagner er endnu ikke færdigbearbejdet/analyseret, og det følgende er en foreløbig redegørelse for undersøgelsens metode med eksempler på det indsamlede materials karakter og muligheder.

Valg af undersøgelsesområder

Baggrunden for valget af de to undersøgelsesområder er betinget af, at den traditionelle byggeskik i de to områder er forskellig, idet man i Salling i ældre tid har benyttet andre byggeteknikker end det traditionelle østjyske bindingsværk (suler, enklere konstruktioner m.v.), der har været andre gårdformer/planløsninger, og på et ret tidligt tidspunkt er man gået over til grundmursbyggeri. Begge områder er geografisk velafgrænsede med klare administrative enheder, hvilket er af stor fordel ved den historisk/arkivalske bygningsundersøgelse.

Udvælgelse af bygninger

Helt centralt for undersøgelser af denne karakter, hvor man ikke kan dække samtlige bygninger i et område, og hvor man vælger at arbejde kvalitativt med færre objekter frem for indsamling af et større kvantitativt materiale, er selve udvælgelsesproceduren og de spørgsmål, der rejser sig i forbindelse hermed. Vi

har valgt at foretage denne udvælgelse på grundlag af iagttagelse og registrering i felten, frem for at lade spørgsmål om f.eks. adgangen til arkivalisk materiale være styrende herfor. Det kunne umiddelbart forekomme fristende og tilsyneladende nærliggende at tage udgangspunkt i tilgængelighed eller repræsentation af arkivmateriale, og på grundlag heraf at udvælge bygninger til undersøgelse. Denne fremgangsmåde kan imidlertid være behæftet med en betydelig usikkerhed, idet det ofte er tilfældigheder, som afgør, hvilke bygninger eller områder, der er repræsenteret i arkivmaterialet, hvorfor der kan optræde en utilsigtet - og i værste fald ikke erkendt - skævhed i grundlaget for udvælgelsen. Endvidere opereres der under rekognosceringen og ved den efterfølgende udvælgelse med så mange parametre, at indtryk og førstehåndskendskab har vist sig at være både nødvendige og overbevisende redskaber at arbejde med. F.eks. er næsten alle de registrerede gårde blevet udbygget gennem tiden, hvorfor datering af et gårdanlæg kan være vanskelig at fastslå éntydigt. Også type, beliggenhed, størrelse, omfanget af bygninger, drifts- og produktionsform er parametre, der indenfor samme tidsperiode skal vurderes.

Bebyggelsen i de besigtigede landsbyer er blevet registreret. Efter denne rekognoscering og gennemgang af landsbyer blev der foretaget en bedømmelse af, hvad der er typisk og karakteristisk for forskellige tidsperioders byggeri i de pågældende områder, og på dette grundlag er et antal bygninger valgt ud til nærmere undersøgelse.⁴

På den sidste dag af rekognosceringen foretoges udvælgelsen, hvorpå beboerne blev kontaktet, først ved direkte henvendelse, dernæst skriftligt. Alle de adspurgte indvilligede i at deltage i projektet, der på Djursland omfattede 10 gårde og 2 huse, i Salting 11 gårde.

Ved selve besøget foregik det rent praktisk sådan, at opmålingsarbejdet blev udført, mens der blev foretaget interviews med gårdejeren om gårdens udvikling og de skiftende produktionsforhold og (dog kun på Djursland) med husmoderen om boligens indretning. Hvert besøg varede ca. 3 timer.

Opmålingen

For at opnå et ensartet tegningsmateriale, havde vi på forhånd fastlagt, at der skulle udføres en skitseopmåling af situationsplanen samt af stuehusets plan. Det stod efter de første besøg klart, at det af hensyn til boligundersøgelsen var nødvendigt også at registrere og indtegne møbleringen under opmålingen af stueplanen. Endvidere skulle der foretages en vis fotoregistring, dels til støtte for opmålingerne og dels som supplement til den øvrige fotografering, som de to interviewere foretog. På de fleste gårde omfattede dette også affotografering af ældre billeder og fotos af ejendommen.

Bygningernes udvikling og brug

Til interviewene med gårdejerne blev der brugt båndoptager suppleret med notater. Forløbet var således at vi først sad inde i stuehuset, hvor vi med en skitseplan gennemgik hvad ejeren kunne huske om gårdens længer, derefter rundedes der af med en tur i udlængerne.

Rummene i udlængerne blev fotograferet, hvor det kunne lade sig gøre (nogle stalde kunne ikke besigtiges p.g.a. smittefare, der var problemer med lysforhold m.v.).

Selve interviewet var bygget op i tre hovedemner. Først præsentation af beboerne og deres nuværende brug. Dernæst en gennemgang af anlægget: hvornår er det bygget, hvem har bygget det, hvilke ændringer der er sket i ejerens tid (og evt. længere tilbage), hvorfor ændringerne er foretaget, hvordan de har kunnet realiseres m.v. Endelig har sidste del af interviewet søgt at afklare gårdejerens holdning til byggeri. Her er blevet spurgt om hvilke ændringer man kunne ønske sig i fremtiden, hvordan man ville opbygge en helt ny gård i dag, og om pågældendes holdninger til forskellige former for byggeri: bindingsværk, grundmurede bygninger, parcelhuse m.v.

Bearbejdelse

Efter hjemkomst er interviews om bygningerne skrevet ud og bearbejdet. De bygningshistoriske oplysninger er suppleret med arkivalisk materiale. Opmålingstegningerne er rentegnet og der er lavet skitsetegninger af bygningernes tidligere stadier.

Boligundersøgelsen

For at give et så bredt billede som muligt af den helhed, som en gård udgør, har vi valgt at kombinere gårdundersøgelsen med en etnologisk boligundersøgelse, dvs. en undersøgelse af hjemmet som ramme om familiens liv.

En nutidig boligundersøgelse vil normalt bygge på en række udvalgte familier og deres boliger. Udvælgelseskriterierne kan være alder, social gruppe o.l. i et bestemt kvarter eller en bestemt boligtype. I denne undersøgelse er bygningerne det primære, og familierne er således ikke specielt udvalgte, hvilket kunne give undersøgelsen en vis skævhed. Der viste sig imidlertid at være en god aldersfordeling fra unge til pensionister, familier med børn i forskellige aldre, forskellige erhvervscombinationer, dog med hovedvægt på det traditionelle landbomønster med hjemmearbejdende og medhjælpende husmoder. De fleste havde boet i mange år på egnen, adskillige på slægtsgårde, men enkelte tilflyttere forekom også.

Feltarbejdet bestod i interview med husmoderen, fotografering både i s/h og dias samt udarbejdelse af grundplan og møbleringsplan. Spørgelisten var en forkortet udgave af den, som udarbejdedes til Nationalmuseets boligundersøgelse i 1987 om bolig og livsform, og som det var tanken at afprøve i andre undersøgelser. Her tog den udgangspunkt i familien og gården dog med særlig vægt på stuehusets planløsning, på indretning og brug og på de ændringer, der er sket gennem tiden. Det sidste er der som regel gode muligheder for på landet, da mange gårde er slægtsgårde, hvor man ofte har en meget fin mundtlig overlevering. På Djursland var vi tilmed så heldige at arbejde i et område, hvor aftægtssystemet stadig var i brug, hvilket betød, at vi i flere tilfælde havde både den nuværende og den forhenværende gårdmandskone som meddelere. Endvidere

søgte familiens holdning til området belyst bl.a. hvordan man bruger sin egen eller sit område til daglig og i fritiden, samt hvor man ellers kunne tænke sig at bo, hvis man ikke kunne bo netop her. Det sidste rørte hos flere ved noget fundamentalt.

Selv om det var en forkortet udgave af spørgelisten, var det dog ikke muligt på den tid, der var til rådighed, at gå tilstrækkeligt i dybden. Skønt der blev gjort en del ud af arbejdsdelingen er oplysningerne om familiens almindelige dagligdag ikke omfattende nok. Der er langt fra gjort nok ud af dagscyklus og årscyklus, som især er relevant, når det gælder landbofamilien. Dette bør der tages højde for i kommende undersøgelser bl.a. gennem en bedre koordination af interviewene med gårdmandsparret. I de efterfølgende eksempler har vi valgt at lægge størst vægt på selve boligen og de ændringer, der er sket her.

Eksempel: 3 lokaliteter i Djursland

Efter rekognoscering og gennemgang af udvalgte landsbyer i Nørre og Sønder herred på Djursland blev der foretaget en bedømmelse af, hvad der er typisk og karakteristisk for forskellige tidsperioders byggeri i pågældende område, og på dette grundlag er bygninger valgt ud til nærmere undersøgelse.

Vi har karakteriseret perioderne således:

Ca. 1850-1890	Bindingsværksbyggeri og tidlig grundmur
Ca. 1890-1915	Andelstidens byggeri
Ca. 1915-1930	Bedre Byggeskik
Ca. 1930-1950	Begyndende modernisering
Ca. 1950-1970	Det mekaniserede landbrug
Ca. 1970-1990	Det teknologiske landbrug

I det følgende gennemgås tre gårde som eksempler på undersøgelsens indhold og form.

Det gamle bindingsværksanlæg

Denne gård har været drevet af samme slægt siden 1803. Den var fæstegård under godset Benzon og blev først selveje i 1919 under nuværende ejers forældre, der havde gården til 1950. Nuværende ejer er født i 1919.

Typisk østjysk bindingsværksanlæg fra midten af forrige århundrede.

B.V. foto 1990

Bygningen i dag

Gården ligger syd for gaden i landsbyen og er placeret et stykke tilbage fra vejen. En lille markvej fører derved, og man kommer ind på gårdspladsen gennem køreporten i den nordre længe, som er helt sammenbygget med den vestre og østre længe. Stuehuset udgør sydlangenen i anlægget og ligger fri af udlængerne.

Stuehuset er opført i bindingsværk, er orienteret Ø-V, og fremtræder hvidkalket med sort opstolpning. To døre giver adgang fra gårdspladsen (N) og een fra havesiden (S). Der er tre skorstene. Taget er tækket og de to gavle er halvvalmede. Østgavlen er senere grundmuret. Der er gennemgående fodrem, kæmmede bjælker, og to underdækker mod gårdspladsen, mens der kun er een mod havesiden. De to-rammede, tre-ru-

dede vinduer sidder mod gårdspladsen op ad en stolpe. På havsiden sidder de flere steder midt i faget lige over underdoken.

De sammenbyggede udlænger har som stuehuset de frie gavle halvvalmede. Nord- og østlængen er opført i bindingsværk, er tækkede og fremstår som stuehuset, blot med een under- og overdok til begge sider. Vestængen, som er karakteristisk bredere end de øvrige bygninger i gården er grundmuret, hvidkalket og har tagfladerne belagt med pandeplader, som nu er delvis korrogerede. Over såvel støbejernsvinduerne som døren mod gårdspladsen er der fladbuestik.

Bygningshistorie

Original I kortet fra 1816 viser gården som et noget skævt, nærmest 5-kantet, helt sammenbygget anlæg.

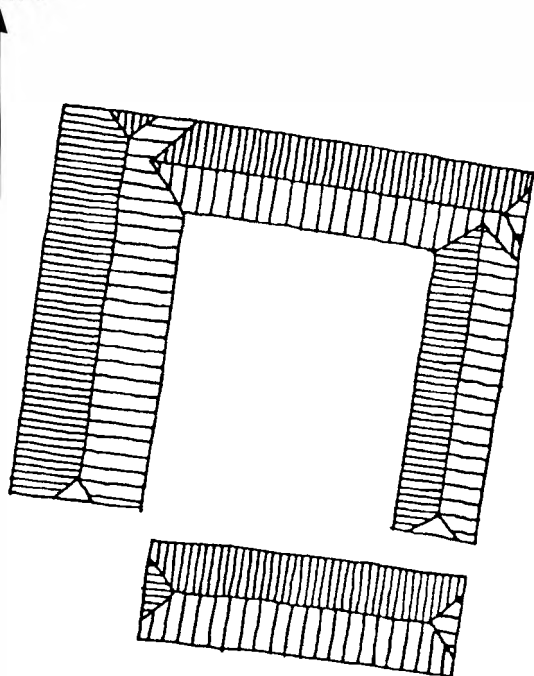
Den nuværende ejer kan oplyse, at stuehuset skulle være bygget i 1855, til afløsning af et ældre, langt smallere hus. Ved opførelsen af det nye stuehus blev meget tømmer genanvendt. Ifølge en brandtaksation fra 1855 er der da også sket nogle ændringer i stuehuset dette år, men den egentlige ombygning må efter taksationerne at dømme være sket i 1852.

Ifølge familietraditionen er de øvrige bindingsværkslænger fra o. 1800. Ifølge vurderingsforretningen fra Kreditforeningen, 1921, skulle udlængerne dog være omtrent samtidige med stuehuset fra 1855. I denne periode må der være sket en større istandsættelse, idet udlængerne omtakseres 24.4.1857, hvilket kan forklare denne uoverensstemmelse.

Ifølge ejeren blev der ca. 1916 (jvf. vurderingsforretningen til Kreditforeningen skulle det være i 1913) opført et svinehus vest for gården med plads til omkring 60 grise samt et lille træhus med plads til 4 grisesøer.

I 1919, samme år som gården overgik til selveje, blev den gamle hestestald og kostald, der var utidssvarende, revet ned og erstattet med en ny, som blev støbt op i cement med tag af blik. Hvor der før havde været plads til 8 kreaturer og mødding på gårdspladsen, kunne bestanden nu udvides til o. 30-32 kreaturer, heraf 14-18 malkekøer foruden 6-7 heste samt føl. Nord for det nye svinehus opførtes samme år en åben staklade.

NORD

*Situationsplan over bindingsværksanlægget. 1: 500
Frilandsmuseets Tegnesteue 1990, Ulla Skaarup.*

Møddingen blev flyttet fra gårdspladsen ud til arealet mellem stakladen og den vestre længe.

Nybyggeriet blev finansieret ved Kreditforeningslån. Gårdens økonomi var i denne periode god, hvilket bl.a. er dokumenteret ved en bevaret regnskabsbog fra 1922 i familiens eje samt ved Vurderingsforretningen fra 1921.

Der var på dette tidspunkt et jordtilliggende på 39 tdr. land. Jorden lå spredt 4 forskellige steder, og der var en del engarealer.

Nybyggeriet i 1919 kan ifølge nuværende ejer godt være resul-

tat af overgangen fra fæste under Benzon til selveje samme år: dels var det nødvendigt for at kunne øge produktionen, så der kunne skaffes kapital til tilbagebetaling af lån til selvejekøbet, dels var der måske også tale om en form for manifestation af overgang til selveje. De udvidede staldarealer afspejler klart gårdens omlægning til animalsk produktion.

Vurderingsforretningen fra arkivet for Kreditforeningen af Jyske Landejendomsbesiddere 2.juni 1921 oplyser iøvrigt følgende om bygningerne:

Stuehus i syd, 36 al. langt, 12 al. dybt, mure af bindingsværk, tømmer af eg og fyr, stråtag, alder ca. 60 år

Heste- og kostald i vest, 42 al. lang, 14 1/2 al. dyb, grundmurede vægge, tømmer af fyr, jerntag, længen under opførelse

Lade i nord, 36 al. lang, 10 al. dyb, mure af bindingsværk, tømmer af eg og fyr, stråtag, alder ca. 60 år

Lade, vognport m.m. i øst 30 al. lang, 10 al. dyb, bindingsværk, tømmer af eg og fyr, stråtag, alder ca. 60 år

Svinestald m.m. vest for gården 17 a. lang, 13 al dyb, grundmur, tømmer af fyr, tag af strå alder 8 år

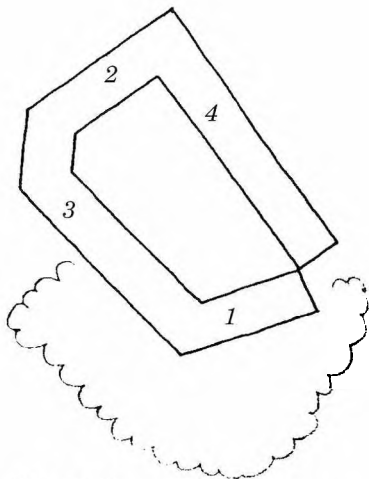
Staklade vest for gården en staklade, 30 al. lang, 14 al. dyb af tømmer med stråtag. 2 år.

Bygningernes tilstand betegnes som god, passende for ejendommen og med god beliggenhed i forhold til jorderne.

Om jordtilliggenet hedder det: "Alt er i udmærket Driftskultur og Gødningskraft." Også haven betegnes som god. Ejendommen angives at være "meget let sælgelig". Det hedder videre: "Ejeren bygger for Tiden en tidsvarende Staldbygning til Heste og Kreaturer. Alt vidner om stor Orden og Driftighed."

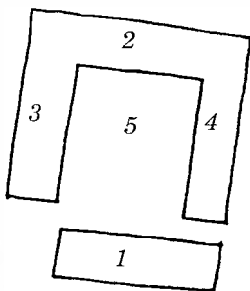
Fra 1919 og frem til 1950 er der ikke sket de store ændringer på gården.

Man fik traktor i 1952, hvorefter hestestalden blev omdannet til svinestald og svineholdet fordobledes.

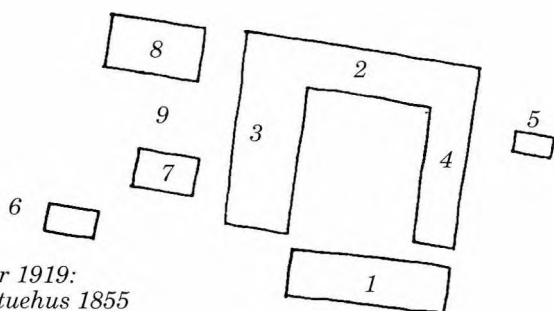
1816:

1. Stuehus
2. Lo, lade, vognhus, port
3. Hestestald, hakkelseshus, herberg, kostald, foderlo
4. Lo, lade, fåresti

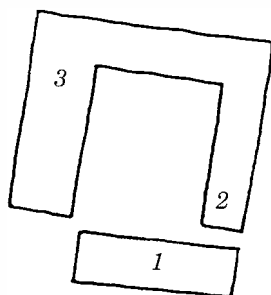
Før 1919:

1. Stuehus 1855
2. Lade
3. Heste- og kostald
4. Lade, vognport m.m.
5. Mødding

Efter 1919:

1. Stuehus 1855
2. Lade, tærskelo
3. Heste- og kostald 1919
4. Lade, vognport m.m.
5. Hønsehus
6. Grisesøer 1913
7. Svinehus 1913
8. Staklade 1919
9. Mødding

1989:

1. Stuehus
2. Gæstekammer i det gamle karlekammer
3. Båse til 2 heste i den gamle stald

1965 solgtes kreaturerne, og der blev indrettet sobåse i kostalden; her kunne der være yderligere 25 søer og smågrise. Denne ændring blev foretaget for at det skulle være lettere at drive gården, ikke mindst p.g.a. konens helbred, der forhindrede hendes aktive medhjælp, og for at spare karlen. Ændringen blev foretaget i samråd med en konsulent og er noget, der af ejeren i dag betragtes som en fuldstændig forfejlet disposition, ikke mindst da gårdens store engarealer herved ikke kunne udnyttes og måtte lejes ud.

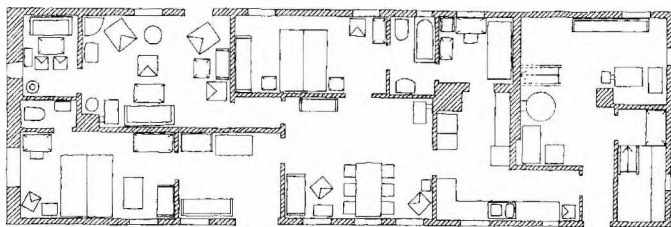
Samme år blev stakladen og det gamle svinehus "væltet". En del af jorden var da blevet solgt fra, der var ikke brug for bygningerne længere, og det ville blive alt for kostbart at få fornyet stråtaget.

Sideløbende med landbruget begyndte gårdejeren efterhånden at tage mere og mere lønarbejde som skovarbejder, og i 1974 afvikledes produktionen på gården helt. Den tilbageværende jord blev forpagtet ud.

Som en sidste ændring kan nævnes, at der for få år siden er indrettet et par hestebåse i kostalden til døtrenes rideheste.

Det har formentlig været af afgørende betydning for bevarelsen af anlæget i den gamle form, at ejeren egentlig aldrig har været interesseret i landbrug. Han blev af familiemæssige grunde tvunget til at drive slægtsgården videre, men ville gerne have været mejerist eller andet. Han har derfor ikke været særlig motiveret for at foretage investeringer i produktionsapparatet eller for at eksperimentere med produktionen. Det, der trods alt har interesseret ham mest, er svineavl, men det spredte jordtilliggende og de store engarealer har forhindret ejeren i for alvor at sætte skub i bedriften.

En anden væsentlig faktor bag de meget få ændringer på

*Skitseopmåling af bindingsværksgårdens stuehusplan. 1: 250
Frilandsmuseets Tegneste 1990, Ulla Skaarup.*

anlægget er, at der ikke er sønner til at overtage gården. Ejeren har videre den holdning, at det er vigtigt at sidde gældfrit, en holdning han har tilstræbt at efterleve, hvorfor han ikke har været tvunget til at foretage investeringer for at øge produktionen p.g.a låntagning.

Det betyder meget for ejeren, at der er tale om en slægtsgård, betragtes som hele familiens samlingssted, ("ståsted") og behandles som sådan. Der gives udtryk for en stor pietetsfølelse overfor stedet, hvilket gør at man ofrer megen tid, energi og ressourcer på at passe de gamle bygninger og bevare dem som de er. Holdningen er, at intet må ændres: "Jeg har altid sagt: det skal være som det er eller også brækkes ned, vi skal ikke til at lave noget, der er uægte".

Der er ingen produktion på gården i dag, men beboerne er udtryk for en levende tradition, som nok forsvinder med dem, hvis der ikke er nogen til at flytte ind og leve på bindingsværksgårdens betingelser.⁵

Familie og bolig

Det nuværende ejerpar blev gift i 1941 og Ella, der stammer fra en anden by på Djursland, flyttede ind på gården, som stadig blev drevet af svigerforældrene. Helt frem til 1950 boede de sammen med svigerforældrene på gården, hvor de fungerede som karl og pige, men uden løn.

De har fire døtre, den ældste født i 1942, den yngste i 1961. I 1951 overtog de gården og de gamle flyttede til et hus længere oppe i byen. Her havde man således ingen tradition for at de gamle blev boende på aftægt, men gården var heller ikke indrettet til det.

Familien har altid siddet lidt hårdt i det økonomisk, så i 50erne tog Ella, der er uddannet syerske, arbejde som aftenskolelærer i syning og supplerede senere med en pædagogisk uddannelse. I 50erne var det noget nyt, at konen på gården havde erhvervsarbejde og de andre i byen så da også skævt til hende.

I dag er det ganske almindeligt.

Stuehuset 1905-50

I det gamle stuehus kan man stadig spore den for egnen traditionelle planløsning, selv om der naturligvis er sket en del moderniseringer og ændringer gennem tiden. Mod nord kommer man fra baggangen ind i køkken-bryggersafsnittet, hvor der også er en halvkælder, der stadig er i brug. Fra køkkenet er der i dag udgang til et lille kammer, hvor tidligere den store bageovn var. Den var væk i 1905, da svigermoderen kom til gården og det gælder antagelig også det åbne ildsted. Ellers skete det i 1914, da der blev opsat et nyt komfur. Vand blev hentet i en brønd ved gavlen og køkkenet var uden vask. En rende i gulvet ud gennem væggen udgjorde afløbet. I 1945 fik man pumpe i køkkenet og i 1947 blev der indlagt vand.

I den nuværende ejers barndom var stuen traditionelt indrettet med paneler, langbord, bordendebænk og vinduesbænk. Væggen mellem stuen og det bagved liggende soveværelse er en tynd trævæg, der kan være senere, således at stuen oprindeligt har været i hele husets bredde. Fra stuen fører en mellemgang til overstuen. Her har der tidligere været et spisekammer, der især blev brugt om sommeren. Spisekammeret har flugtet med forgangen, der var halvt så bred som nu. Herfra var der indgang til overstuen, der var gennemgående og hvorfra der var døre til to små kamre eller pigeværelser i gavlen "som det er skik" samt udgang til haven. Denne del af huset var uden opvarmning og først senere er der kommet skorsten her. Til gengæld blev der allerede i 1919 indlagt elektricitet som et af de første steder i byen.

Da parret blev gift i 1941 boede de først i overstuen, som senere blev delt, og der indrettedes et soveværelse til dem ud mod gården. Den anden halvdel bibeholdtes som overstue. Her stod der endnu i 40'erne standkister langs væggene og stuen blev kun brugt ved fester og højtider.

Man havde fælles husholdning og til daglig brugte man kun køkkenet og stuen, der var indrettet som almindelig spisestue på denne tid. Selv om køkkenet er ret lille blev alle måltider indtaget her; kun mændene sad ned, mens kvinderne stod "vi skulle jo komme med mad til dem". Disse spisevaner varede ved, til de gamle flyttede i 1950.

Indretning og brug efter 1950

Da de nuværende ejere overtog gården, flyttede de ind i det andet soveværelse og som noget af det første, fik de installeret et badeværelse mellem kammer og soveværelse og med indgang fra begge rum. Døtrene fik kammeret, der indrettedes med etagesenge. Senere fik den ældste det nuværende gæsteværelse. Stuen blev det daglige opholdsrum, mens overstuen stod tom til 1959. Da arvede Ella nogle penge efter sin mor og sammen med det hun selv tjente, blev der råd til at købe brugte møbler til dagligstuen. I 70erne blev spisestuens møbler udskiftet med møbler i almuestil. Da svigerforældrene døde, fik de enkelte af de gamle møbler bl.a. et chatol, nogle standkister og den gamle slagbænk, som ejeren og to af hans brødre har sovet i som børn.

Ella går ikke så meget op i fine møbler, hun bryder sig ikke om det pæne og sterile, men trives bedst i rum, der er i brug og hvor det godt må kunne ses. Gamle ting, der har hørt til familien, har stor betydning og derfor har det også været lidt af et problem, at huset blev tømt for møbler og andet indbo, da svigerforældrene flyttede.

Ægteparret har kun lavet lidt om på huset. I 50erne som nævnt badeværelse, i 60erne blev køkkenet moderniseret med lyse egetræselementer og den ene væg mellem køkken og bryggers forsynet med en gulstensvæg. I 1971 blev der indlagt centralvarme, hvilket betød at også dagligstuen kunne tages i brug som almindelig stue. Begge stuer er senere udstyret med brændeovne. Træ har de fra eget skovstykke, og det har givet besparelse på olien.

Til spørgsmålet om, hvordan et nyt stuehus skulle se ud, var der ingen tvivl. Det skulle passe til gården - ikke noget med typehuse, men et moderne hus i gammel stil. Derimod måtte det godt være mindre. Det ville være nok med en stue, et soveværelse og et værelse, så der var plads til børnene, når de kom på besøg.

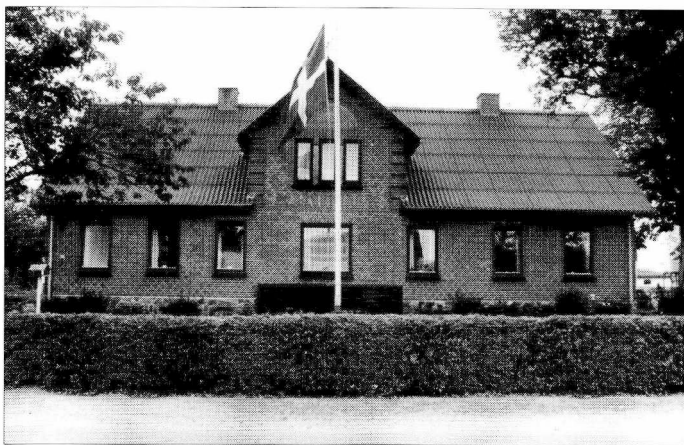
Det centrale i familiens liv er gården og problemerne med at vedligeholde og bevare den. De så gerne at den blev fredet, og det er ikke kun ægteparret, men også døtrene, der har denne opfattelse. Det er gården, slægten og de gamle arvestykker, der er af værdi for familien.

Denne gård er et eksempel på den langsomme udvikling og de

seje traditioner, som måske er særligt fremherskende i dette område, der af flere betragtes som lidt gammeldags. Ella er den, der har formået både at værne om det gamle og samtidig indføre moderne tilstande, men dog først efter at hun var blevet kone på gården. Af økonomiske grunde har hun også været forud for sin tid ved at tage erhvervsarbejde, før det blev almindeligt på landet, hvilket var et brud med de almindelige normer. På mange måder adskiller parret sig fra den moderne landmands livsform, hvilket til en vis grad skyldes, at de er pensionister, men også at de på nogle punkter er individualister med egne meninger og egen måde at leve på. Når en veninde til døtrene betegner dem som en gammeldags bondefamilie, er det derfor kun delvis rigtigt.

Andelstidsgården

Gården, der indtil 1910 var en fæstegård under Benzons, har været drevet af samme slægt siden 1700-tallet. I 1910 købtes gården til selveje af nuværende ejers bedstefader. Den nuværende ejer er født i 1925.

Andelstidsgården, opført 1916. Djursland

B.V. foto 1989

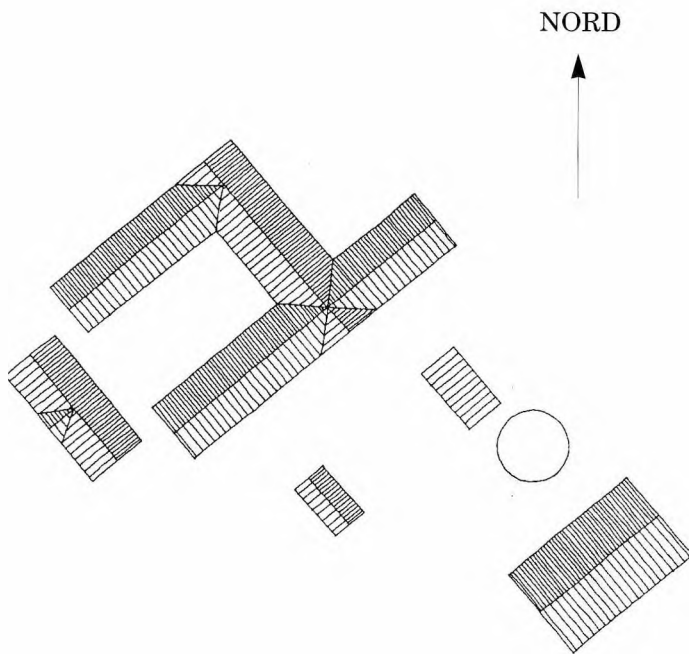
Gården i dag

Gården ligger inde i byen på den nordøstlige side af gaden. Bygningerne er trukket tilbage fra vejen, således at den store have ligger mellem stuehuset og vejen. Man kan komme til gården ad to veje, der fører til henholdsvis NV- og SØ-gavlen af stuehuset. Stuehuset ligger som en fri længe symmetrisk overfor de tre, sammenbyggede udlænger, der danner gårdspladsen. Der er foretaget udvidelser af anlægget, både ved tilbygning til de ældste udlænger og ved opførelser af fritliggende bygninger. Gården ligger lige op ad sin jord mod NØ.

Stuehuset er opført i grundmur i een etage og er orienteret NV-SØ. Tagetagen er udnyttet og mod vejen er en bred gavlkvist. Der er adgang til huset ad to døre i gårdsiden samt af en dør i gavlen mod nordvest. Huset har kælder med uvendig nedgang midt for facaden mod gårdspladsen. Bygningen fremtræder i rød, blank mur og saddeltaget er belagt med sorte bølgeeternitplader. Der er tre skorstene. De tidligere fir-rammede vinduer, hvor de mindre overrammer var opspodset til fire ruder, er udskiftet med store, et-rammede vinduer. Der er 1 1/2-stens stik over vinduer og døre.

Udlængerne er opført i grundmur af cementsten med muret trempel i røde teglsten. De fremtræder nu overkalket på nær den murede trempel. Tagfladerne er overvejende belagt med grå bølgeeternit-plader. Den nord-østlige del af sydøstlængen fremstår dog endnu med de grå cementsten i facaden, på taget cementvingesten, der på et tidspunkt har erstattet de oprindelige teglsten og med et vandret bånd (kopskifte) i røde sten omtrent midt på facaden. Dette bånd forløber omkring den øverste del af de tidligere støbejernsvinduer og danner således faldbuestik for vinduerne. Den øvrige del af længerne har senere fået udskiftet vinduerne til rektangulære et-rudede trævinduer i stærkt lavformat. Ommuringerne er skjult bag hvidkalkningen.

Sydøst for gården ligger to mindre, grundmurede bygninger: et hønsehus med sadeltag behængt med rillede cementtagsten og en garage med ensidigt, fladt tag, belagt med grå bølgeeternitplader. Begge bygninger hvidkalkede. Endelig et maskinhus, opført som en stålrammekonstruktion med siderne beklædt med profilståplader.

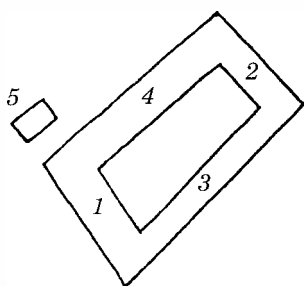
*Situationsplan over andelstidsgården. 1: 1000
Frilandsmuseets Tegnesteue 1990, Ulla Skaarup.*

Gårdens bygningshistorie

Ifølge brandtaksationen fra 1799 bestod gården af et bindingsværksanlæg på 4 længer med ege under- fyrre overtømmer, langhalmstag og klinede vægge.⁶ Stuehus i nord, 11 fag, stald, port og vognhus i syd, 19 fag, lade og lo øst og vestre længe henholdsvis 10 og 14 fag.

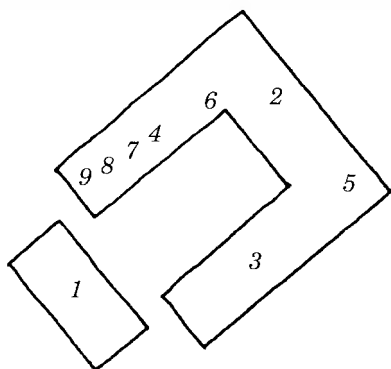
Konturen af gården på kortet fra 1816 giver et billede af, hvorledes den har ligget i landsbyen og længernes helt lukkede form.

Ifølge Brandtaksationen fra 1855 var der da sket følgende æn-

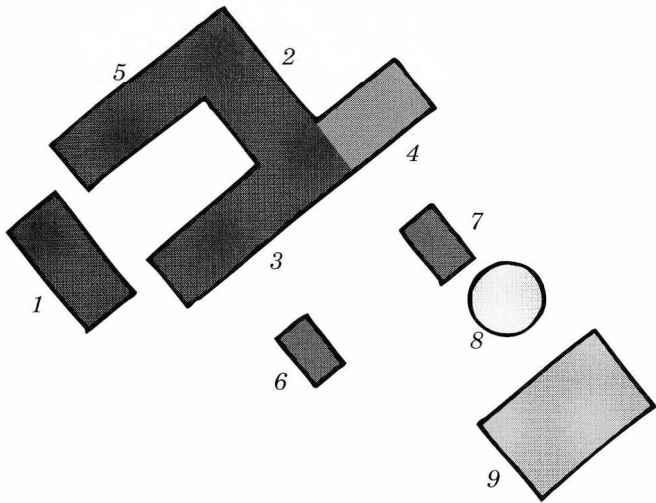
o. 1850:

1. Stuehus
2. Heste- og kostald, lade, hakkelseshus, karlekammer
3. Lo, lade, port
4. Lade og lo
5. Vognhus
6. Mødding

1919:

1. Stuehus
2. Lade
3. Ko- og svinestald
4. Hestestald
5. Roehus
6. Karlekammer
7. Vognport
8. Hønsehus
9. Vaskehus, tørv, lokum

 1919

 ca. 1945

 1951

 1977

 1986

1. Stuehus 1916
2. Lade 1916, svinestald fra 1966
3. Kostald 1916 efter 1985 svinestald
4. Roe-ensilagehus 1951 og 1962 maskinhus
5. Hestestald til 1959, kornopbevaring fra 1962, grise og kalve til 1985, derefter smågrise og svin
6. Høsehus 1946
7. Maskinhus 1942
8. Gylletank 1986
9. Maskinhus 1977

dringer med vestre længe, at den nu kun var på 12 fag, væggene var blevet udmurede og den anføres at være indrettet til lo, lade, gennemkørselsport og 2 kamre.

Ifølge brandtaksationen fra 1857 var stuehuset nu udvidet til 19 fag, væggene dels murede, dels klinede, indrettet med den for egen typiske plan: forstue, 2 stuer, spisekammer, køkken, bryggers, tørvehus, huggehus, ovn og skorsten. Den søndre længe var på samme 19 fag, indrettet til hestestald, kostald, hakkelseshus, karlekammer, "fedbås" og lade.

Vestre og østre længe var uændrede.

En tegning opbevaret på gården viser bindingsværksanlægget som det så ud i begyndelsen af dette århundrede, med helt sammenbyggede udlænger, mødding og brønd på gårdspladsen. Sammenlignet med forholdene i 1857 ses det, at omlægningen til animalsk produktion så småt har holdt sit indtog, der er skaffet plads til grise i stuehuslængen, hvor der også er indrettet kælder til mælk, der er indrettet roehus og hestegang til tærskværk øst for gården.

I 1915 brændte hele gården og alt måtte bygges op fra nyt. Ejeren, hvis familie har boet på gården 11-12 generationer, er født i 1925. Hans bedstemoders broder var den murermester, der byggede udlængerne mens stuehuset er murersønnens mesterstykke.

Gårdens stuehus blev bygget med røde sten, udlængerne i de billigere cementsten. Stuehuset, det repræsentative, var ikke der, hvor der skulle spares, selv om stenene skulle fragtes med hestevogn helt fra Grenå. Familiens naboer, venner og bekendte måtte hjælpe til med denne transport. Stuehuset skulle også efter bedstefaderes udtrykkelige bestemmelse være højere end udbygningerne. Cementstenene blev lavet i det nærliggende Dolmer.

Bedstefaderen ønskede ikke at gården skulle flytte fra sin plads i landsbyen, hvorfor den blev genopført på stedet, trods familiens ønsker om at få den flyttet længere ud på marken for at få mere plads og komme højere op. Gårdens længer er dog blevet drejet, således at stuehuset, der før lå vinkelret på vejen, nu vendtes mod vejen med stateligt haveanlæg foran.

Gårdens bygninger og drift

Den nuværende ejer overtog gården i 1959, men har med få afbrydelser boet på gården siden faderen overtog den i 1937. På det tidspunkt var der ca. 16 køer, 3 søer og 25-30 fedesvin, 2 spændheste og opdræt af plage og kalve samt 2 føl. Jordtilliggendet var på 42 tdr. land (indtil 1972, hvor yderligere 15 tdr. land blev købt), drevet i traditionel stil. Man var selvforsynende med foder til dyrene, solgte mælk, køer og fedesvin. Bygningerne fra 1916 passede udmærket til bedriftens form også i 1930'erne. I 1942 byggedes et maskinhus sydøst for gården for at få bedre plads til vogne og redskaber.

1951 blev kreaturholdet udvidet til 20-22, og i den forbindelse byggedes en tilbygning til kostalden med et nyt roehus og lade, mens det gamle roehus blev inddraget til kostald. Udvidelsen på dette tidspunkt hang sammen med gode afsætningsmuligheder efter krigen og Marshall-lån. Samme år blev det gamle lokum nedlagt og der blev indrettet WC i stuehuset ("for at følge med tiden"), hvor også et nyt karlekammer blev indrettet. Der blev anskaffet traktor i 1953, men hestene beholdt man frem til 1959.

Ved den nuværende ejers overtagelse i 1959 blev hestestalden lavet om til grise og kalve, og det gamle karlekammer nedlagt.

1962 fik gården mejetærsker som en af de første på egnen (de var 4 som gik sammen om 2 mejetærskere i starten). Tilbygningen fra 1951 kunne nu bruges til maskinhus, hvor der bl.a. blev plads til mejetærskeren. Korn og halm opbevaredes på loftet og også det gamle hønsehus og vognporten i NV-længen blev inddraget til kornopbevaring.

I 1966 blev laden i tværlængen lavet om til svinestald og fik nyt tag (asbest til erstatning af cementsten) og nye vinduer. Kostalden udvidedes i den gamle svinesti, så der blev plads til 28-32 køer. De øvrige længer fik nyt tag (asbest) i 1972 og 1981.

I 1974 var det atter nødvendigt at øge produktionen for at svare ydelser og afdrag. Nu blev flere rum i NV-længen inddraget til svinestald. I 1975 blev kostaldslængen helt renoveret, og der var nu plads til 34 køer og 61 søer.

1977 blev der bygget et nyt maskinhus sydøst for gården, det var efterhånden blevet for besværligt at få de store maskiner ind i de gamle længer. Det var en arkitekt fra landbrugskontoret i Hadsten, med hele Djursland som område, der kom med

standardtegninger hertil. Gårdejeren ville ikke have bygget så stort, men arkitekten anbefalede det, og det har man ikke fortrudt. Selve arbejdet blev udført af en lokal murer sammen med ejeren selv.

I 1982 købte sønnen nabogården, og far og søn gik i samarbejde, sådan at sønnen havde køer, og gårdejeren fik alle ungkreaturerne ind. 1985 blev der imidlertid konstateret IBR i besætningen, som derefter måtte sælges ud. Man var klar over, at det ville komme til at blive dyrt at skifte besætningen ud oven i driftstab og de nye miljøbestemmelser, som ville kræve store investeringer. Samtidig satte mælkekvoterne grænser for produktionens størrelse, så det var ikke muligt at få penge til at forrente det, det ville koste at foretage ændringerne. Derfor besluttede far og søn i fællesskab at lægge det hele om.

Den gamle kostald blev nu lavet om til fedesvin; smågrisene produceres af sønnen, hvorefter de kommer til opfodning hos faderen. Der produceres ca. 2000 grise årligt. Man deles om en medhjælp. Far og søn er endvidere sammen om traktorer og en meget stor mejetærsker, som bl.a. bruges til at høste for andre. I 1989 har de i fællesskab høstet 250 tdr. land.

Det krævede ikke de store bygningsmæssige ændringer at lave kostalden om til svin. Bunden blev gravet op, og der blev lavet en nyindretning i længen, det er det eneste, der er sket foruden isættelsen af nye vinduer. Man kontaktede firmaet Fænø Staldinventar, og det var dem, der lavede skitsen til projektet. Der er meget at vælge imellem, navnlig m.h.t. staldinventar, men man holder sig til Fænø-firmaet og har ikke fortrudt "et eneste minut". Sidste ændring skete i 1986, hvor der blev lavet en ny gylletank ved maskinhuset.

Flere væsentlige faktorer spiller ind for gårdens nuværende forhold. Meget afgørende er bedstefaderens beslutning om at bygningerne skulle blive i byen, "så han kunne følge med i landsbyens liv". Det har gjort det meget vanskeligt at udvide bedriften yderligere, og som forholdene er nu, mener ejerne ikke, at der er de store fremtidsperspektiver; der er ikke plads nok til bygningsmæssige udvidelser, og i det hele taget er der gener for naboerne ved at have dyreholdet. "Man må snart ikke have dyr i en landsby som denne her".⁶

Bygningerne er velpassede og i god stand. Man har ved ændringer til en vis grad søgt at tilpasse stilen så godt som muligt i farve og materialevalg, men de store termoruder i stuehuset

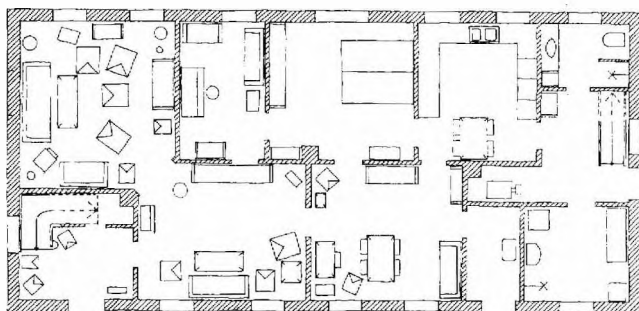
fortæller deres eget sprog om den praktiske snarere end traditionsbevidste holdning.

Gårdens udvikling afspejler væsentlige konjunkturer i samfundet: Den er bygget i en periode, hvor man som gårdejer stod stærkt økonomisk og samfundsmæssigt, i en stil, der i høj grad lægger vægt på at vise status og velbjergethed. Stilen kan være urbant præget, men måske er der snarere tale om "den lille herremand" med forbillede fra godser og proprietærgårde.

De væsentlige udvidelser sker karakteristisk nok:

- i løbet af 1950'erne, hvor kreaturholdet fordobles og mekaniseringen holder sit indtog,
- i 1970'erne, som er karakteriseret ved en stadig tilvækst i dyreholdet, nu måske mere af nødvendighed for at klare sig end af lyst til at udvide

Og som for så mange andre ender det hele med, at man i 1980'erne specialiserer sig, går helt over til svineavl, og nærmer sig stordrift ved at drive gården sammen med sønnen på nabogården. Uden ham ville gården næppe være i funktion i dag.

*Skitseopmåling af andelstidsgårdens stuehusplan. 1: 250
Frilandsmuseets Tegnesteue 1990, Ulla Skaarup.*

Familie og bolig

Konen på denne gård lærte sin mand at kende, da hun tjente på en gård i en af nabobyerne. Selv stammer hun fra en større østjysk købstad. De blev gift i 1954 og flyttede ind på gården, hvor de kom til at arbejde som karl og pige frem til 1959, da de overtog gården. Svigermoderen var død, så Karen har lige fra begyndelsen stået for husholdningen, hvor hun har været forholdsvis frit stillet i de daglige gøremål. Ved større nyanskaffelser eller moderniseringer var der ingen tvivl om, at svigerfaderen var familiens overhoved. Da han gik på aftægt i 1959 købte søn og svigerdatter gården og svigerfaderen flyttede ind i et mindre værelse, men deltog i øvrigt i familiens dagligliv som tidligere. Han døde først i 1981, 90 år gammel. Det krævede tolerance at bo tre generationer sammen, "men det havde været værre, hvis der også havde været en svigermoder".

Parret har to børn, en søn og en datter. Sønnen har, som ovenfor nævnt, en mindre ejendom i nærheden, som drives sammen med forældrenes gård af far og søn. Da vi besøgte familien i 89, havde de lige købt et hus med 15 tdr land, som også indgår i driften. De har en ung mand som fælles medhjælp. Han er lige tiltrådt, men bor ikke på gården.

Stuehuset

Stuehuset har i grove træk samme funktionsopdeling som det gamle hus, der brændte i 1915. I den nordre ende er der køkken/bryggers, i midten spisestue og soveværelse og i den sydlige ende de finere stuer.

Huset har to indgange fra gårdsiden, forgangen og den daglige indgang, mens baggangen befinder sig i den nordre gavl. Denne er familiens normale indgang og den fører ind til et bryggersforrum med trappe op til loftet samt indgang til vaskerum, badeværelse og køkken. Den daglige indgang, der er forbeholdt besøgende, fører ind til en lille entre og derfra ind til spisestuen, der ligesom dagligstuen ligger ud mod gårdspladsen. Mod haven og vejen ligger køkken, soveværelse, kammer og øverstestue eller den "nye stue" som den kaldes her. Forgangen eller den fine indgang bruges sjældent. Den har stor trappe op

til loftsetagen, der i denne ende af huset er åbent og kun indrettet med et enkelt gavlværelse. Fra det åbne loft, som bruges til pulterrum er der indgang til en panelklædt gang med døre til kvistværelset og karlekammeret samt med trappe ned til baggangen.

Indretning og brug i 1950erne

I svigerfaderens tid før 1959 var huset indrettet med bryggers i det nuværende forrum. I vaskerummet var der pigekammer, mens karlen boede på loftet, hvor gårdmandsparret også havde soveværelse i gavlkvisten. Fra baggangen er der også indgang til badeværelset, der er indrettet i det tidligere spisekammer. Køkkenet var oprindeligt udstyret med komfur, spisekammer og forrådkælder med nedgang under et af køkkenbordene. Der var spiseplads midt på gulvet, som kun blev brugt, når der var få til måltiderne. Normalt var man syv eller otte og så spiste man i en af de to spisestuer, den til gården eller den til gaden. Den sidste indrettedes i 1954 til de nuværende ejeres soveværelse, men før den tid var begge stuer indrettet med spisestuemøbler. Stuen mod gården havde også divan og skrivebord og var således det daglige opholds- spise- og arbejdsrum. Dagligstuen var dengang en finere stue, der især blev brugt, når der var gæster. Den var ligeledes indrettet som spisestue. Kun øverstestuen havde dagligstuemøbler i form af sofa, bogskab o.l. men den blev kun brugt ved højtiderne. Det er ikke kun på denne gård, at øverstestuen kaldes "den nye stue" og grunden skulle være, at det var her man havde de nye møbler.

Der var hverken bad eller toilet i stuehuset. Til daglig vaskede man sig i køkkenet, mens egentlig badning var henvist til vaskehuset i den nordre længe. De sanitære forhold blev der dog allerede rettet op på i begyndelsen af 50erne, da der indrettedes badeværelse i det gamle spisekammer. Det var med hvide fliser, badekar med løvefodder og toilet. Da spisekammeret blev inddraget, installeredes i stedet en madelevator i køkkenet ned til kælderen, der nu også skulle fungere som spisekammer.

Indretning og brug efter 1959

Det nuværende gårdejerpar har ikke ændret meget på rummenes funktion. De beholdt soveværelset i stueplan, mens børnene, da de blev større, fik værelserne på loftet. Her er ligeledes karlekammeret, der stadig fungerer som sådan, hvis medhjælpen da ikke som den nuværende foretrækker at bo for sig selv. Det gamle pigekammer er nu indrettet til vaskerum eller "maskinrum", hvilket næsten må siges at være symbolsk, idet hjemmets maskiner har overflødiggjort pighjælpen. Her står den store kummefryser og vaskemaskinen og her er en ekstra bruser, der benyttes af medhjælpen. Til gengæld er badeværelset forbeholdt familien. Det blev i øvrigt moderniseret 1986 med bl.a. bruseniche og nyt toilet.

Køkkenet er et lyst og hyggeligt rum med vinduer ud til garden. Det blev moderniseret i 1962 med et Elite elementkøkken købt gennem "vores tømrer i Voldby". Det var tømreren, der bestemte køkkenet, familien så ikke på andre. Det er af lyst træ med glatte døre og med blå keramikfliser over køkkenbordet. Der er komfur med emhætte, køleskab og opvaskemaskine. Ved væggen ind til stuen er der spiseplads, som benyttes til de daglige måltider.

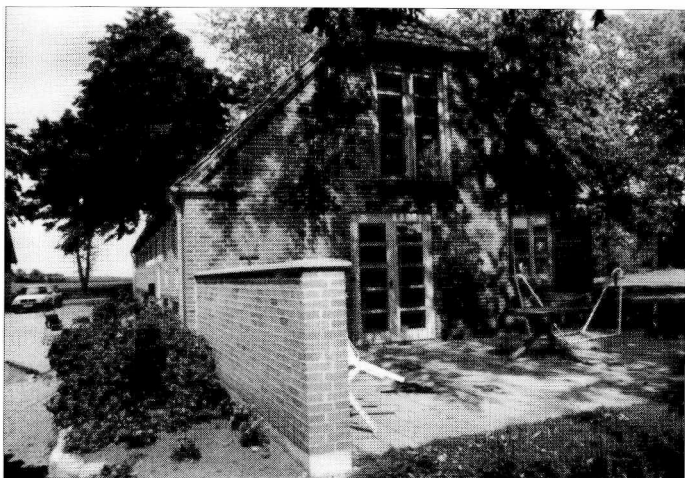
Spisestuen og dagligstuen er de daglige opholdsrum. Spisestuen har stadig sine gamle funktioner som spise- opholds- og arbejdsrum. Her spiser man, når der er gæster eller man er for mange til at være i køkkenet. Her står gårdejerens skrivebord, mens divanen er blevet erstattet af en nyere sofa. Mens spisestuens møbler fortrinsvis er fra 50erne og 60erne er dagligstuenes møbler af nyere dato. Det gælder både sofagruppen og reolsystemet. I dag er dagligstuen en moderne stue, hvor man slapper af og ser tv, og hvor man har gæster. "Den nye stue" bruges som tidligere kun, når der er mange gæster som f.eks. til jul. Den er i dag indrettet med ældre møbler både fra svigerfaderens og deres tid, møbler som tidligere har stået i de andre rum.

Der er ikke lavet de store ændringer, f.eks. ikke flyttet om på skillerum, "men vi har lavet lidt hele tiden". I 1961 blev der indlagt centralvarme, hvilket var en stor lettelse i det daglige. Samtidig fik de køleskab, og i 66 fryser. I 70erne moderniseredes også forrummet og en del af loftsetagen, der blev lukket med panelvægge. Endvidere udskiftedes vinduerne med store termoruder, og det har de fortrudt.

Selv om det mest er hende, der bestemmer i huset, snakker de om nyanskaffelser og tager ud og ser på møbler og ting sammen og det er som regel i de store møbelforretninger i Grenå. Hun kan også godt lide at ændre på indretningen "det fornyer og forandrer". Han lader hende gøre det, bare hun ikke flytter om på soveværelset. Hun foretrækker møbler i almestil, stilmøbler og moderne polstermøbler. Lædermøbler bryder hun sig ikke om og de moderne stålmøbler eller arkitekttegnede møbler siger hende ikke noget.

Familien er et godt eksempel på det traditionelle landbomønster. Både før og nu har gården været drevet af far og søn samt medhjælp, mens kvinderne har stået for husholdningen. I dag har husholdningsmaskinerne dog afløst pighjælpen. Gårdens drift har hele tiden haft første prioritet, mens stuehuset altid er kommet i anden række.

Når sønnen forhåbentlig engang skal overtage gården, vil Karen gerne have et hus i Grenå, hvor mange af deres venner er flyttet til, men hun tror ikke, at Peter vil med. Han vil nok foretrække et lille hus i nærheden.

Det moderne gårданlæg, opført i 1980'erne. Djursland.

B.V. foto 1989

Den moderne bedrift

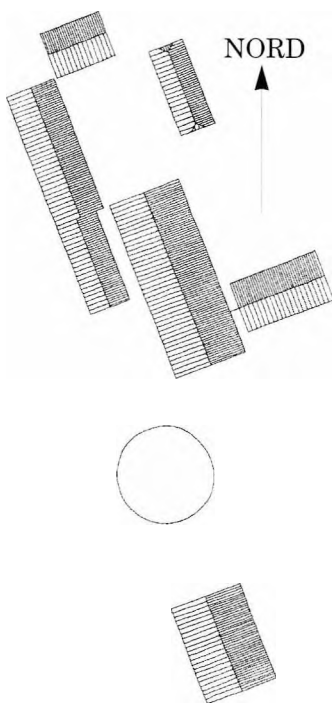
Gården i dag

Gården er placeret syd for landevejen og ligger med stuehuset vinkelret på vejen. Fra vejen føres man ind på gårdspladsen langs med stuehusets gårdside. Gården præges af at alle bygninger har meget forskellig karakter og størrelse. Gården ligger op til sin jord mod syd.

Det nye, grundmurede stuehus er opført i een etage og fremstår i rød, blank mur. Det er orienteret N-S. Der er adgang til huset ad to døre fra gårdspladsen, en terrasse-dør i sydgavlen og endelig en havedør i østsiden.

Huset har ingen skorstene. Taget er belagt med røde maskintegl med mørtelfri rygning og grater. Der er tilstræbt en række træer fra gårdstuehuse af en type, som med sine modificerede klassicistiske stiltræk var almindelig i sidste halvdel af det forrige århundrede. Af de mest fremtrædende: selve bygningskroppens proportionering, en vis regulatitet i facaderne, de traditionelle to-rammede, tre-rudede vinduer samt endelig de halvvalmede gavle med vederlagsgesims for den fortsatte gesims langs tagflugten.

Udlængerne er stærkt præget af deres funktion og er opført i materialer, der svarer til denne og til tidspunktet for deres opførelse. De to ældste (fra 1960'erne)

*Situationsplan over
den moderne bedrift. 1: 1500
Frilandsmuseets Tegnestue 1990,
Ulla Skaarup.*

er opført i grundmur og er belagt med grå bølgeeternitplader. De nyere bygninger er opført af henholdsvis elementer med rød skalmuring (tagbeklædning af profilerede stålplader) og store stålrammekonstruktioner, hvor også ydervæggene (eller dele heraf) er beklædt med profilerede stålplader. En halmlade af sidstnævnte konstruktion er under opførelse syd for gårdanlægget.

Gårdens bygningshistorie

Ifølge brandforsikringsagen, der dækker årene 1869 til 1910, har gården tidligere bestået af et 3-længet, grundmuret anlæg med stråtag.⁷ Stuehuset lå i øst, stald og lade i nord, lade i syd. Den sydlige længe angives at være brændt i 1890.

Ifølge oplysningerne i "Randers Amt", som er baseret på beboernes egne oplysninger, er stuehuset opført omkring 1820, og restaureret ca. 1850. Laden skulle være bygget i 1860. I 1913 opførtes en ny kostald og hestestald som vestre længe, hvorved gården blev et lukket, firlænget anlæg.

Gårdens bygninger og drift

Den nuværende ejer overtog gården 1.marts 1984. Hans far er vognmand, men købte i 1954 en landbrugsejendom, som han havde, mens han drev vognmandsforretning ved siden af. Gårdejeren kom i 1975 ud at tjene, arbejdede i et år på nabogården og tog derefter på grundskole i 3 måneder. Han sparede op ved at køre lastbiler for sin broder, der også er vognmand, og købte gården på sin revisors anbefaling.

Bygningerne var da stærkt nedslidte, de var sidst blevet renoverede i 1963-64, hvor der bl.a. var opført en ny svinestaldslænge som tilbygning til den gamle stald.

Gårdejeren havde på dette tidspunkt ikke tænkt sig at have andet end lidt agerbrug som supplement til sit arbejde i broderens vognmandsforretning. Til gården hører 65 tdr. land, hvortil nu kommer 25 tdr. land som forpagtes fra svigerfaderen og 10 tdr. land som forpagtes fra Grenå Kommune.

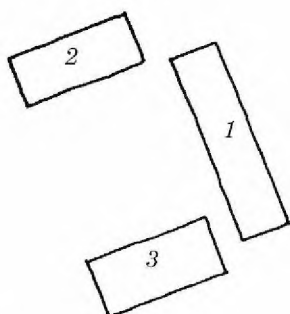
Det første den nye ejer gjorde var at sandblæse udlængerne og pudse, male og kalke med venners hjælp. 1986 blev det gamle stuehus, som var 26 m langt og kun 6 m bredt med blikplader på taget, revet ned, og der blev bygget et nyt. Gårdejeren lagde megen vægt på, at det skulle være vedligeholdelsesfrit og harmonere med det øvrige anlæg.

I 1987 opstod der brand i den vestre længe som blev totalskadet, laden i syd blev skadet 30%. Der udbetaltes brandskadeforsikring på 800.000 kr. Det blev besluttet at opføre en ny lade. Ladens dimensioner blev bestemt af, at forældrenes nabo også skulle bygge og fik tilbudt nogle jernspær fra en spærfabrikant, der var gået fallit. Her kunne der gøres en god handel. Gårdejeren valgte profilerede stålplader til tag og facade, fordi det er billigt og hurtigt at opføre, hvorved man sparer timeløn til hjælp og arbejde. Den grå farve valgtes fordi den holder sig bedst. Inspiration til byggeriet har han ikke mindst hentet på sine lastvognsture til Holland. Her så han bl.a. bygninger med kurveplader på taget, som han brugte til sin lade. Frem for at lave traditionelt udhæng er dette efter gårdejerens mening både mere rationelt og mere besparende. Men bygningskonstruktøren, naboer og familie mente, at han ikke var rigtig klog.

På grund af misforståelse med hensyn til brandforsikringsbestemmelserne, idet der var udbetalt erstatning for en staldlænge, og der i stedet blot var bygget en lade, måtte man enten give afkald på brandforsikringspengene eller også skulle der etableres en dyreproduktion. Revisoren lavede nogle budgetter og beregninger, og man enedes så om at starte med svineproduktion. En professionel landbrugskyndig tegnede anlægget. Den gamle svinestald fra 1963, som ikke var ødelagt ved branden, blev lavet om til ungsvinestald, der hvor de indkøbte grise går fra 25 kg. til ca. 40-45 kg. Derefter flyttes de ind i den ny slagtesvinestald.

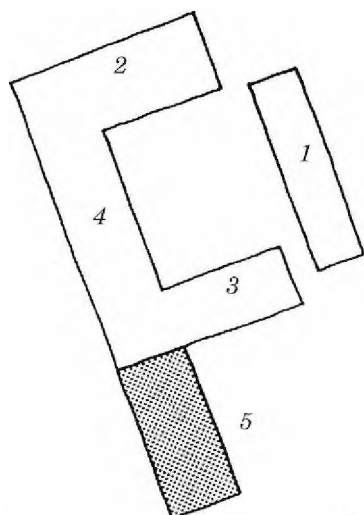
Det skulle vise sig, at den landbrugskyndiges beregninger ikke var korrekte, og at forholdet mellem de to stalde ikke passede sammen. De producerede grise kunne ikke være i slagtesvinestalden, og en ny måtte bygges med 320 ekstra stipladser.

Den nye stald er muret op af røde mursten med stålplader på taget og stålplader indvendig. Facaden mures, fordi vinduer og ventiler til luftudsugning er for besværlige at lave i stålpla-

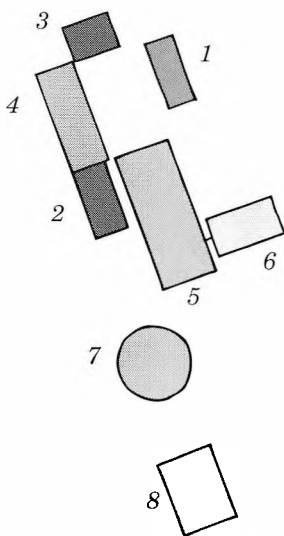

1890:

1. Stuehus
2. Stald og lade
3. Lade

1. Stuehus
2. Stald og lade
3. Lade
4. Ko- og hestestald 1913
5. Svinestald 1963

1. Stuehus 1986
2. Svinestald fra 1963
3. Lejlighed til karl, vognprot m.v.
4. Svinestald.
5. Lade 1987
6. Svinestald 1988.
7. Gylletanke 1987.
8. Staklade (under opførelse).

- 1969 og før,
- 1986,
- 1987
- 1988/89

derne. Næsten alt byggearbejde bortset fra murerarbejdet har gårdejereren i øvrigt lavet selv med venners hjælp. Stalden er indrettet til en SPF-besætning, og er helt automatiseret med computerstyret fodringsanlæg, automatisk udmugning o.s.v. Lønnen til karlen, som bor på gården, indtjenes ved at man selv kører med grise og foder m.v.

I 1989 er man ved at opføre en staklade, som bygges efter samme principper som den store lade fra 1987. Når denne staklade er færdig, skal der ikke bygges mere ifølge nuværende planer. Der er ikke mulighed for at udvide dyreholdet, da man er oppe på det antal dyreenheder, gården kan bære. Der produceres 3.900-4.000 grise p.a.

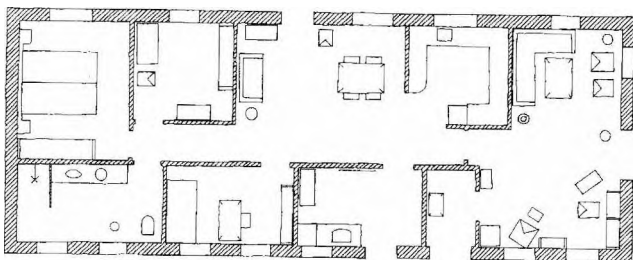
Stalden drives som en forretning for sig. Der købes så billigt fodermiddel som muligt, det kan købes billigere end det kan produceres i marken ved køb af en færdig foderblanding fra et foderstoffirma. Der bruges 800-900 tons foder p.a.

Marken er igen en forretning for sig, hvor der dyrkes de produkter, som giver et rimelig godt afkast. I år er man gået i gang med kartoffelavl og har købt "tønderet" til at levere 3.500 tønder.

Når han ser tilbage på det hele, mener gårdejeren, at stalden fra 1963 ikke skulle have været renoveret, men helt erstattet. Der er problemer med ventilationen, og bygningen er for smal (9m). Han ville egentlig hellere have haft en besætning af køer, men konen var imod det, fordi hun var bange for at de ville blive for bundet af det. Han har stadig mod på at gå over til køer, bl.a. fordi prisniveauet er mere stabilt og fast og fordi der er mere hygge i en kostald. Han synes, at man bliver meget isoleret, når man har SPF-besætninger og ikke kan komme rundt på besøg hos naboer med tilsvarende besætninger. Det vil ikke være muligt for ham at ændre produktionen nu, men måske om nogle år, når de nuværende bygninger og inventar alligevel skal renoveres, vil det komme til overvejelse.

Gårdejeren betegner sig selv som "den nye landmand", der ser mere forretningsmæssigt på sin bedrift end en traditionel landmand. "Jeg har nok mere, jo gu' har jeg følelse over for landbruget, men ikke mere end, når det begynder at trykke på pengepungen, så siger jeg stop".

Hans holdning til byggeri er også primært betinget af økonomien. "Og jeg siger, der er mange der siger, sådan noget blik og hist op og kom herved, jeg vender det sådan og siger: men godt, hvis vi kan lave nogle bygninger som måske er en 35-40% billigere end traditionelt byggeri i dag, jamen så vil jeg godt bygge sådan en bygning, fordi jeg gider ikke at lave bygninger til dem, der kommer efter mig. De bygninger jeg laver i dag, de kan stå i de der 25-30 år, som jeg skal bruge dem, så jeg er faktisk ligeglad med, hvordan det ser ud til den tid, fordi det er spørgsmålet om at leve fattig og så dø rig, det har de fleste landmænd jo gjort, jeg vil hellere have de penge nu og så have en

*Skitseopmåling af den moderne gårds stuehusplan. 1: 250
Frilandsmuseets Tegnestue 1990, Ulla Skaarup.*

lidt normal tilværelse, og så er jeg sådan set ligeglad med at mit produktionsapparat det er slidt op, når jeg skal herfra, for jeg vil æde min gamle hat på, at den dag, jeg skal herfra, så er mine produktionsbygninger forældet alligevel, og så bliver de enten revet ned eller også bliver indmaden taget ud af dem, og så begynder man forfra igen.”

Der er tale om en konstant “omkostningsjagt”, om en decideret forretningsmæssig landbrugsberift, og byggeriet i tilknytning hertil afspejler disse forhold; inspirationen hentes ikke fra det traditionelle landbrugsbyggeri i Danmark, men fra industrielt byggeri i Holland, og det primære frem for alt er spørgsmålet om at holde udgifterne nede.

Familie og bolig

Familien på denne gård er repræsentanter for den moderne landmandsfamilie. Konen stammer fra en naboby, hvor hendes forældre har en gård og han er fra Ebeltoft, hvor de lærte hinanden at kende i begyndelsen af 80'erne. Hun har studentereksamen, er uddannet sygeplejerske og arbejder nu på sygehuset i Grenå. De har en søn, der på undersøgelsestidspunktet var knap to år og som var i kommunal dagpleje på en gård i nærheden. Hun er således udearbejdende husmoder på fuld tid og tager sig endvidere af barn og den daglige husholdning. Han driver gården sammen med en ung medhjælp, der bor i en af længerne, hvor der er indrettet en moderne et-værelses lejlighed. Medhjælpen er på kost på gården og har fri i weekenden.

Hun havde ingen planer om at skulle være landmandskone og slet ikke på sin hjemegn. Hun brød sig hverken om området “det var dødkedeligt” eller gården, især kunne hun ikke lide det gamle stuehus. I 1986 blev det som nævnt ovenfor, revet ned og et nyt opført. Året efter brændte udlængerne og siden er al deres tid gået med at bygge og indrette. Han har taget sig af det udvendige, hun af det indvendige.

Stuehuset

Det er et nyt hus i gammel stil, hvilket var helt bevidst, da beg-

ge ønskede, det skulle passe til de gamle udlænger. Det er den lokale murermester, der har bygget huset, mens en af deres venner, der er teknisk tegner, har lavet tegningerne efter parrets ideer.

Inspiration til huset har de fået ved at køre rundt og kigge på, hvad andre har. De har besøgt udstillinger og typehusfirmaer og her hentet ideer til deres personlige hus.

Ved indretningen af huset har hun arbejdet med en række kriterier, der går på forskellige funktioner. Køkken-alrum skulle være husets centrale rum og til gengæld kunne der spares på gangarealet. Badeværelset skulle være nær soveværelse og børneværelse og der skulle kun være et børneværelse, da det er tanken, at børn siden skal bo ovenpå "børn for sig og voksne for sig". Her skal der også engang indrettes en stor stue i gavlen, hvorfor det kun er nødvendigt med en stue nedenunder. Huset skulle have både forgang og baggang, selv om forgangen er spildplads. Men den er nødvendig på en gård. Til gengæld skulle de to indgange ligge side om side "for at folk ikke skal gå forgæves". Det sker ofte, når de er placeret i hver sin ende af huset. Endelig skulle der være et værelse, der kan bruges til kontor o.l.

Baggangen fører ind til et mindre bryggers, hvor fryser og vaskemaskine står. Herfra kommer man ind i alrummet med det åbne køkken, hvorfra der er adgang til husets øvrige rum. Mod nord er badeværelse, soveværelse og børneværelse samt kontoret, der også bruges til gæsteværelse. Mod syd er stuen, der er i hele husets bredde og som også har indgang fra forgangen. I gavlen er en dobbelt glasdør, der fører ud til haven. Bag stuehuset og mod syd ligger haven med stor græsplæne, blomsterbede samt hæk om det hele.

Væggene i huset består af gasbetonelementer, som er behandlet, så de ligner vandskurede vægge. Lofterne er ludbehandlede og dørene er i gammel stil med fyldinger og ligeledes ludbehandlede.

Til daglig opholder familien sig mest i alrummet, hvor man også spiser, og hvor der kan arbejdes og drengen kan lege. Køkkenet er et moderne, hvidt elementkøkken, der, skønt det er et åbent køkken i et befærdet rum, fremtræder som et selvstændigt rum, hvor der er ro til arbejdet. Stuen bruges om aftenen og når der er gæster. Her ser man fjernsyn, slapper af, læser og drikker kaffe. Der er både stereoanlæg og video samt

reol til legetøj og mulighed for leg. Til gengæld er børneværelset meget spartansk udstyret og bærer ikke præg af at være legerum snarere opbevaringsrum. Soveværelset er tilsvarende enkelt og kun indrettet med dobbeltseng og klædeskab. Derimod er badeværelset et meget stort rum med et vaskebord med to kummer langs den ene væg samt toilet og bruseniche og masser af skabsplads.

Når det gælder møbler og indretning har hun også de helt bestemte ideer. Hun foretrækker at arbejde med helheder som i køkken og badeværelse. Når stuen en dag rigtig skal indrettes, skal det hele derfor også udskiftes. Møbler skal være enkle og der skal kun være få ting i et rum. Hun vil helst ikke have det som alle andre og det er i disse år "hjørnesofa og reolssystem". De udskiftede møbler (hjørnesofa og reol) vil blive anbragt i stuen ovenpå, mens de nye skal være nedenunder for "det er her vi er".

Hun står for huset, han for bedriften. Han tager sig dog både af hjem og barn, når hun har vagt og de hjælpes også med visse ting. Om morgenen tager hun sig af barnet, mens han laver morgenmad, der spises i fællesskab kl. 7. Derefter rydder de op sammen, hvorefter hun tager af sted for at aflevere barn og nå på job til kl. 8. På vejen hjem, henter hun barn og køber ind. Hjemme er det hende, der sørger for aftensmad. Hun kan dog godt føle det lidt som en pligt altid at skulle sørge for mad, fordi de har medhjælpen på kost. Kun i weekenden, når han har fri, kan hun tage lidt lettere på det. Til gengæld har de ofte gæster, folk der falder inden for og som må tage til takke med hvad der er. De har en stor omgangskreds og mange har hjulpet dem med opbygningen af gården. I en periode lavede hun derfor altid mad til ti, hvis der skulle komme nogen forbi. De synes det er den hyggeligste måde at få besøg på.

Familien adskiller sig fra undersøgelsens øvrige familier ved deres holdning til erhvervet og området, som de ikke følelsemæssigt er knyttet til. De ville være lige så lykkelige på Fyn eller andre steder. På sin vis ligner de mere tilflyttere fra byen, der flytter på landet for at realisere sig selv, som er mere bevidste over for miljøet og som tager aktivt del i det lokale liv, som de gerne vil have til at fungere. Måske er de i højere grad repræsentanter for bykulturen end for landkulturen, og måske også for fremtidens landmænd.

Undersøgelsen i Salling

I 1990/91 kunne undersøgelserne fortsætte i Salling, dog uden den etnologiske boligundersøgelse.

Efter rekognoscering og gennemgang af landsbyer blev der som i Djursland foretaget en vurdering af, hvad der er typisk og karakteristisk for de forskellige tidsperioders byggeri i området, og på grundlag heraf er bygningerne valgt ud til nærmere undersøgelse.

Der blev arbejdet med følgende perioder:

ca. 1850-1870	Tidlig grundmur
ca. 1870-1900	Vigende egnspræg, "stil"
ca. 1900-1915	Nationalromantik og tidlig dansk tradition
ca. 1915-1930	Bedre Byggeskik
ca. 1930-1950	Moderne (funktionalistisk), rationelt byggeri
ca. 1950-1970	Det mekaniserede landbrug.
ca. 1970-1990	Det teknologiske landbrug.

Når periodeinddelingen ikke helt svarer til den på Djursland anvendte, hænger dette bl.a. sammen med, at der i Salling så godt som intet bindingsværk er tilbage (når man ser bort fra helt nyt byggeri/istandsættelser af ældre bygninger, hvor påklistret "bindingsværk" kan optræde).

Grundmursbyggeriet kunne konstateres helt tilbage fra begyndelsen af 1800-årene, hvilket gør udviklingen i det tidligere grundmursbyggeri noget anderledes. Medens de lange smalle bindingsværkslænger på Djursland typisk er blevet uanvendelige for en moderne landbrugsbedrift i andelstiden, har man her længere kunnet arbejde inden for rammerne af de ældre grundmursbygninger. For det ældre grundmursbyggeri kan det også spille ind, at man i Salling traditionelt har haft et kvægbrugsorienteret landbrug, således at ændringerne i andelstiden ikke har været så gennemgribende som på Djursland. Dertil kommer, at gårdene traditionelt har en anden placering i landskabet, idet den tætte landsbybebyggelse som er karakteristisk i Djursland ikke er typisk her. Gårdene ligger mere spredt og tilbagetrukket fra vejen, som oftest beskyttet af tætte læhegn.

I Salling blev, som tidligere nævnt, 11 gårde fordelt på disse pe-

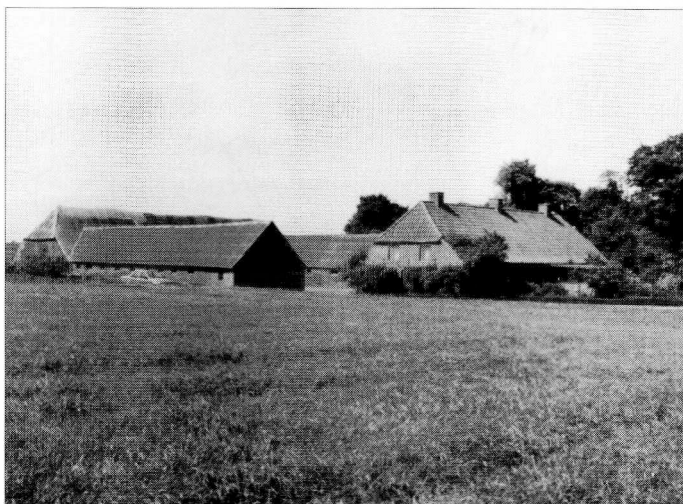
rioder, undersøgt. Materialet fra denne kampagne er endnu kun delvis bearbejdet, men kan illustreres med følgende eksempler.

Den ældre grundmurede gård

Gården i dag

Gården ligger lidt uden for Lyby og fra landevejen fører en lille vej ned til hjørnet mellem den østlige længe og stuehusets østgavl. Stuehuset ligger frit overfor de tre sammenbyggede længer og tillader således passage til de mindre fritliggende og tilbyggede bygninger vest for gården.

Stuehuset er opført i grundmur i een etage og er orienteret NV-SØ. Der er adgang til huset ad to døre fra gårdsiden og ad en dør i havesiden. Efter indretning af en lille lejlighed i vestgavlen er der etableret en dør her. Bygningen er opført i rød,

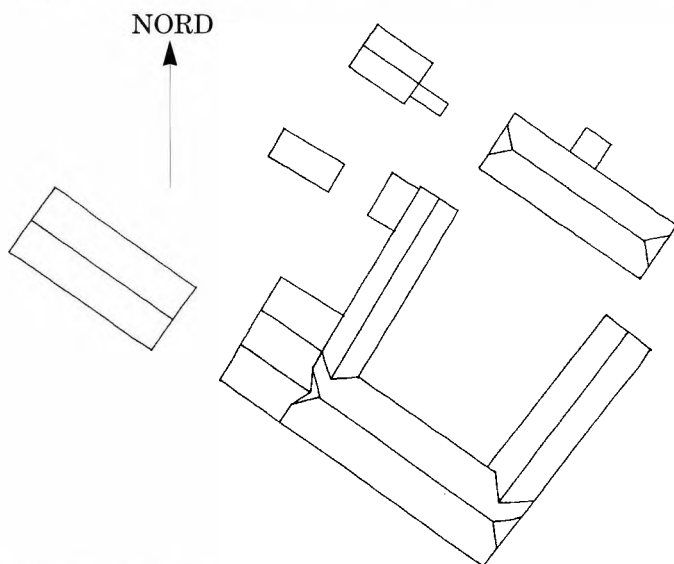

*Den ældre grundmurede gård fra midten af forrige århundrede.
Lyby, Salling.*

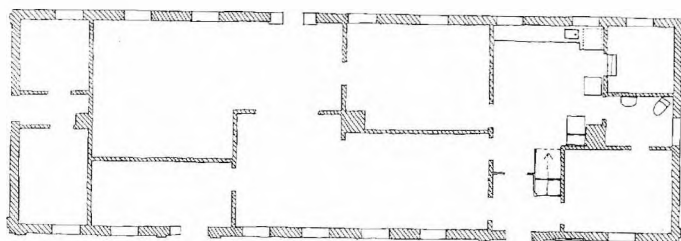
J.H.N. foto 1991

blank mur og sadeltaget, der er belagt med røde vingetegl, er halvvalmet i begge gavle. I tagryggen sidder tre symmetrisk anbragte skorstene. De tidligere opdelte vinduer er erstattet af nye, faste, et-rammede vinduer med små udluftningsruder foroven. De to symmetrisk anbragte indgangsdøre til gårdsiden er også fornyet. Facaden er proportioneret ved liséner, der med et svagt fremspring symmetrisk inddeler facaden i yderfag på 2 vinduesfag, dørfag og et midterfag på 4 vinduesfag. De yderste liséner er placeret en halv sten inde fra hjørnet og indgår fint i den murede gesims og sokkel. Også gavlen er prydet af liséner en halv sten inde fra hjørnerne. Der er 1-stens lige stik over vinduer og døre.

Længerne er som stuehuset opført i rød, blank mur og har alle tagfladerne belagt med grå bølgeeternitplader. De to tidligere staldlænger mod henholdsvis NV og SØ har i dag lodrette gavle i den frie gavl; mens den brede lade er halvvalmet i gavlene. Der er overvejende små støbejernsvinduer i alle de tre udlænger.

*Situationsplan over den ældre grundmurede gård. 1:800
Frilandsmuseets Tegnesteue 1991, Ulla Skaarup.*

Skitseopmåling af stuehusplan. Den ældre grundmurede gård. Frilandsmuseets Tegnesteue 1991, Ulla Skaarup.

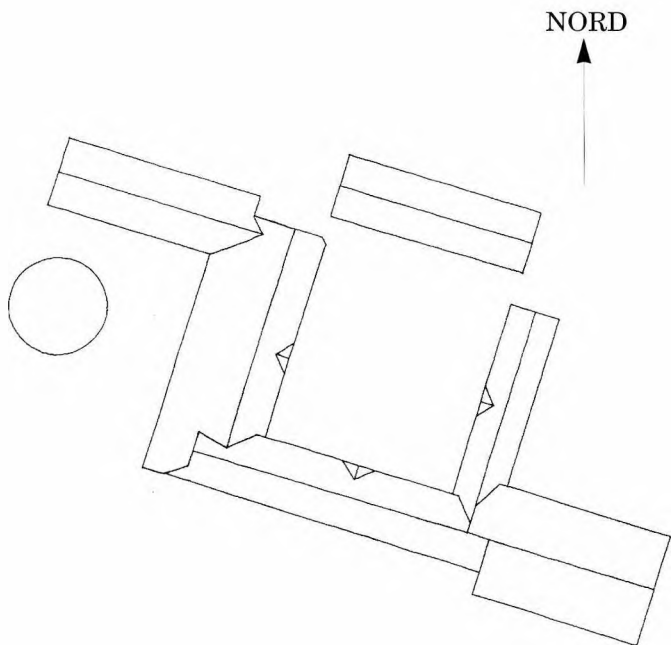
Vest for gården er der opført nogle få mindre fritliggende og tilbyggede bygninger. Det er hønsehus, værksted og maskinhuse. Endelig er der opført en fritliggende staklade vest for gården.

Gården fra 1870-erne

Gården i dag

Gården ligger i Lybys udkant og den lille vej fra bygaden fører ind på gårdspladsen ved stuehusets østgavl. Det fritliggende stuehus ligger overfor de oprindelige, tre sammenbyggede længer. De senere, ikke ubetydelige udvidelser, er alene sket ved udvidelser og tilbygning til det eksisterende anlæg.

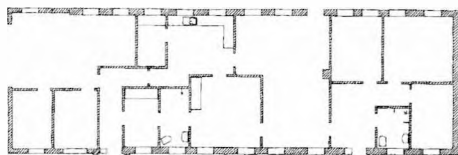
Stuehuset er opført i rød, blank mur i een etage. Den brede bygning er orienteret Ø-V. Der er adgang ad to døre samt kældernedgang fra gårdspladsen og en havedør på den modsatte side. I den vestlige gavl er der indrettet garage og mindre værkstedsfaciliteter. En stor skydeport i hele gavlens bredde giver adgang hertil. Sadeltaget er belagt med røde, prægede falstagsten og i tagryggen sidder kun een, fornyet, skorsten tilbage i den østre halvdel. Der har oprindeligt været 3 skorstene. I begge gavle er der glatte cementafdækkede gavlkamme. Langs facaderne er der muret bloktandsgesims og en mere enkelt udformet vederlagsgesims for den fortsatte enkle gesims langs tagflugten i hver gavl, hvor der tillige er et bredt blændingsfelt, hvori årstallet "1876" er malet. De tidligere opdelte

*Situationsplan over gården fra 1870'erne. 1:1000
Frilandsmuseets Tegnesteue 1991, Ulla Skaarup.*

vinduer er blevet udskiftet med et-rammede vippevinduer med brun overfladebehandling. Dørene er tilsvarende fornyet. De to døre til gårdsiden er indfattet af fint udformede murede pilastre. Der er 1-stens, fladbuede stik over vinduerne i stueetagen; mens der er 1-stens, lige stik over gavlvinduerne.

Længerne er for en stor del blevet ombygget og fornyet i forbindelse med en brand i laden overfor stuehuset. Således bærer laden årstallet "1937". De er opført i rød, blank mur med enkle, murede gesimser, der i trekantkvistene danner vederlag for gesimsen langs disses tagflugt. I længernes gavle er der muret i strømskifter. Facaden på den genopførte længe overfor stuehuset inddeles i blændingsfelter (spareblændinger?). Tagfla-

*Skitseopmåling af stuehusplan. Gård opført i 1870'erne. 1:400
Frilandsmuseets Tegnesteue 1991, Ulla Skaarup.*

derne på de oprindelige længer er belagt med pandeplader; mens de tilbyggede dele er belagt med grå bølgeeternitplader. Længerne fremstår med lodrette gavle; men på strømskifterne, der afsluttes i normal valmhøjde tyder det på, at de oprindelig har haft halvvalmede gavle. Mod gården har længerne mindre, fladbuede støbejernsvinduer; mens der udadtil (ombygninger og tilbygninger) er større vippevinduer (af træ) med lige stik over. De nyeste tilbygninger, mod vest og øst, er opført med stålrammekonstruktioner, der er udmuret med røde mursten.

Gård opført i 1870'erne. Lyby, Salling.

J.H.N. foto 1991

Den moderne gård

Den moderne bedrift, opført i beg. af 1990'erne. Salling.

J.H.N. foto 1991

Gården i dag

Gården ligger mellem Lyby og Øster Grønning og er placeret med stuehuset vinkelret på landevejen. Fra vejen føres man ind på gårdspladsen ved den eneste længe, der resterer af det tidligere anlæg. Stuehuset er ved en læmur sammenbygget med et nyt, stort maskinhus, der ligger sydligst i gården. Dette maskinhus er igen sammenbygget med den tidligere staldlænge.

Stuehuset, der er orienteret N-S, er ganske nyt og fremstår i rød, blank mur med hvide gesimser og indfatninger om døre og vinduer. Gesimsen langs tagfod og -flugter er ligeledes udformet som hvide bånd. Huset er opført i 1 1/2 etage, har sadeltag, og er karakteriseret af en frontispice mod gården og et tilsvarende korshus mod haven, der øst for huset er præget af det stærkt

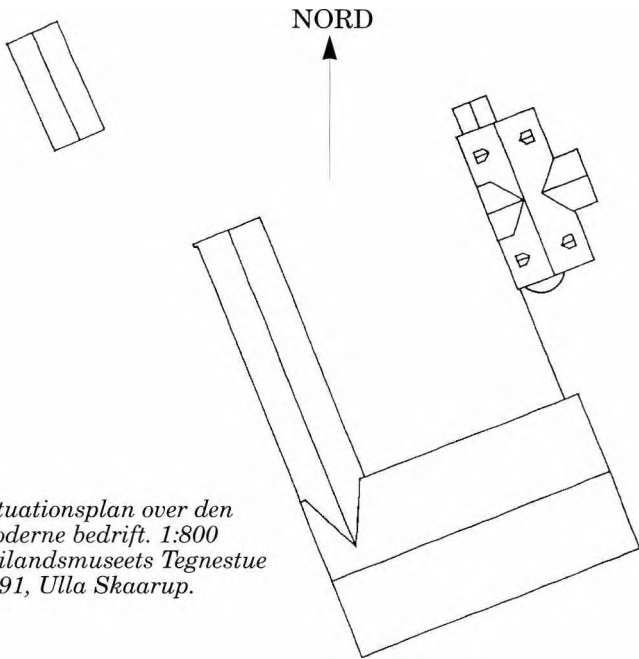
faldende terrain. Taget er belagt med grå, diagonalt lagte eternitskifer. Tagetagen er fuldt udnyttet og til supplement for gavle og fronton, er der fire kviste i tagfladerne. Vinduerne er mod gården som dannebrogsvinduer; mens større opsprodsede dør- og glaspartier vender mod haven. Der er adgang til huset ad to døre mod gården samt flere på havesiden. Stuehuset er på een gang helt moderne i sit udtryk og samtidig har det, især set fra gårdsiden, tydelige forbilleder i et bygningsudtryk, som det kendes fra andelstidens gårde.

Udlængerne består af et meget stort og bredt maskinhus mod syd og en tidligere staldlænge, der mod vest, overfor stuehuset, nu er indrettet til korntørreri og -magasin. På nær en dør og to små garageporte i det nye maskinhus, har udlængerne ingen åbninger i facaderne. Det store maskinhus er opført i stålrammekonstruktion og udmuret med røde sten. Den gamle længe er opført som grundmuret i rød, blank mur. Begge udlænger er belagt med grå bølgeeternitplader.

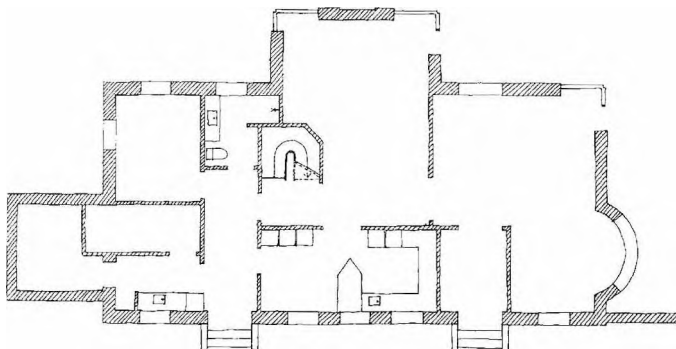
Metodiske overvejelser

Formålet med den bygningshistoriske undersøgelse har været at kortlægge den enkelte gårds udvikling så langt tilbage i tiden, som det arkivalske materiale har kunnet føre, og følge denne udvikling op til i dag, hvor oplysninger fra den nuværende gårdejer supplerer arkivalierne. Disse oplysninger om gårdenes udvikling er set i relation til gårdenes skiftende driftsformer og økonomi. Videre har vi søgt at afklare gårdejerens holdning til byggeri, og ved hvert sted har der været særlige problemstillinger, som er blevet belyst. F.eks. har vi ved undersøgelsen af en gammel, velbevaret bindingsværksgård set på, hvorledes man har kunnet bevare det gamle anlæg i det 20. århundrede, — hvilke betingelser, det stiller beboerne at bo i et bindingsværkshus, hvilke holdninger beboerne har til det og hvordan fremtidsperspektiverne for den slags bygninger er.

Som grundlag for en kortlægning af den enkelte gårds udvikling fra dens tidligste kendte udformning til dens tilstand i dag, er det nødvendigt at råde over et vist tegningsmateriale. Dels giver tegninger af gårdsanlægget et godt overblik over længernes proportioner og indbyrdes beliggenhed i de forskellige

*Situationsplan over den moderne bedrift. 1:800
Frilandsmuseets Tegnestue
1991, Ulla Skaarup.*

*Skitseopmåling af stuehusplan. Gård opført i 1990/91.
Frilandsmuseets Tegnestue 1991, Ulla Skaarup.*

perioder, og dels er tegninger nødvendige, når man blandt andet ved hjælp af arkivalisk materiale skal søge tilbage fra eet stadium i gårdens udvikling til et tidligere. Som ventet har det vist sig, at der ved gårdene, som er opført før 1950-60, normalt ikke foreligger tegningsmateriale. Derimod er der bedre muligheder ved gårde efter denne periode, idet der da kan findes oprindelige projekttegninger fra opførelsen. Kun ved helt nye gårde er der hjælp at hente hos kommunale myndigheder, idet der i henhold til byggeloven først i 1977 blev stillet krav om byggetilladelse for landejendommenes stuehuse. Fra 1951 har det været sognerådernes, og senere kommunalbestyrelsernes, eget valg, om landbrugsbyggeri skulle underkastes egentlig byggesagsbehandling. Det har dog næppe været meget udbredt i landkommunerne. Det er naturligvis muligt i kommunale byggesagsarkiver at finde byggeandragender, ofte med ledsagende tegningsmateriale, vedrørende visse senere bygningsmæssige ændringer eller tilføjelser på ældre gårde; men dette materiale har for det meste yderst sporadisk karakter og har ikke vist sig brugbart i ved den bygningshistoriske undersøgelse. I forbindelse med taksering til brug for forsikring af ejendommene har der i nogle tilfælde foreligget et skitse-mæssigt rids af beliggenhedsplanen; men også dette materiale har vist sig for utilstrækkeligt til brug for undersøgelserne.

Alt i alt må det foreliggende og tilgængelige tegningsmateriale siges at være tilfældigt og mangelfuldt. Dette var ikke uventet, og i bestræbelserne på at indhente et tegningsgrundlag, der var sammenligneligt de enkelte gårde imellem, har det derfor som nævnt været nødvendigt at foretage opmåling af anlæggenes situationsplan, stuehusets plan med indtegnet møblering samt fotografering. Registreringsarbejdet har også omfattet affotografering af ældre billeder og fotos af ejendommene. Hvor der har været adgang til de oprindelige projekttegninger, har disse været en støtte for opmålingen. I projektet har det været forsøgt at udføre feltarbejdet på hver enkelt gård under eet besøg. Således er opmåling og fotografering gennemført mens den etnologiske boligundersøgelse samt interviews med gårdejeren er foretaget. Der har været afsat omtrent en halv dag til hvert besøg, og det har vist sig, at tidsforbruget med dette arbejdsprogram for de tre delundersøgelser har stemt meget godt overens. Det er naturligvis en fordel, da besøget af flere grunde ikke bør strække sig over for lang tid.

Indretning af udlængerne samt deres forskellige funktioner er der indhentet oplysninger om ved interviews og rundgang på ejendommen, hvilket medfører, at også tidligere funktioner, ændringer og overvejelserne derom har kunnet noteres.

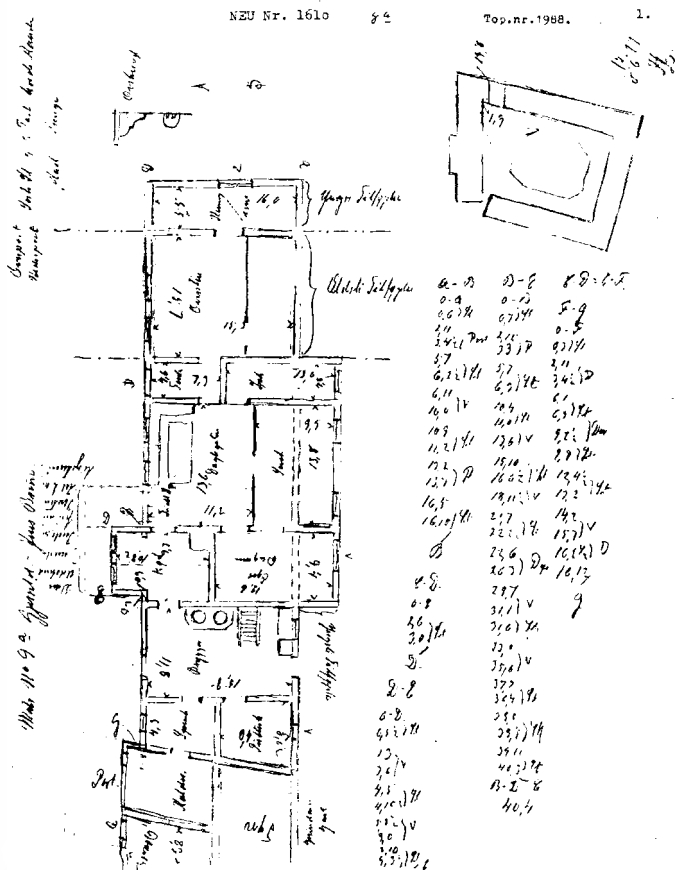
Det indebærer naturligvis en ressourcemæssig fordel at gennemføre feltarbejdet på denne måde, idet besøget på hver enkelt gård da bliver kortest muligt samtidig med at de tre delundersøgelser koordineres bedst ved et samtidigt besøg. En yderligere metodisk fordel kunne opnås, hvis tegningsmaterialet var tilvejebragt på forhånd. Dette ville betyde, at opmålingsarbejdet skulle udføres ved en tidligere rejse, være optegnet og klargjort til noteringer under det samlede besøg. Herved ville stuehusets planopmåling være til rådighed for interviews og boligundersøgelse, hvor der, foruden den nuværende møbleringsplan, kunne indtegnes tidligere indretninger, ændringer mv. ved selve interview'et. Ligeledes ville situationsplanen kunne klargøres med henblik på noteringer og løs skitsering vedrørende udlængernes indretning og funktion under rundgangen. Såfremt opmålingsarbejdet var udført på forhånd ville besøgstiden endelig kunne udnyttes til dyberegående studier af bygningskonstruktioner og -materialer samt stilmæssige detaljer. Da en sådan forberedelse af besøget imidlertid ville medføre en væsentlig udvidelse af ressourceforbruget, er det ikke sikkert at en sådan fremgangsmåde vil blive anvendelig.

Ved kommende undersøgelser anser vi det for hensigtsmæssigt at arbejde videre efter en model i to niveauer: grundniveau og udvidet niveau. Grundniveauet omfatter den bygningsmæssige undersøgelse samt bygningshistorien set i sammenhæng med produktions- og driftsformer. Det udvidede niveau er en historisk/etnologisk undersøgelse af bygningen og boligen set i relation til familiens livsform, arbejdsliv og nutidige produktionsforhold. Til denne del udvælges kun få særligt typiske bygninger/hjem, hvor der ved udvælgelsen lægges lige stor vægt på bygning og familie.

Fordelen ved denne opdeling i 2 niveauer er, at den giver en mere fleksibel arbejdsproces, således at de to niveauer ikke nødvendigvis behøver at udføres ved hvert projekt eller følge umiddelbart efter hinanden. Man vil kunne arbejde med landsdækkende undersøgelser på grundniveau, og kun sætte ind med det udvidede niveau når der er specielt behov for det.

De gamle bondegårdsundersøgelser

Afslutningsvis skal det nævnes, at vi både på Djusland og i Sal-
 ling afsatte nogen tid til eftersøgning af de bygninger, der tid-
 ligere var blevet undersøgt i forbindelse med Nationalmuseets
 Bondegårdsundersøgelser. Ingen af områderne har været in-

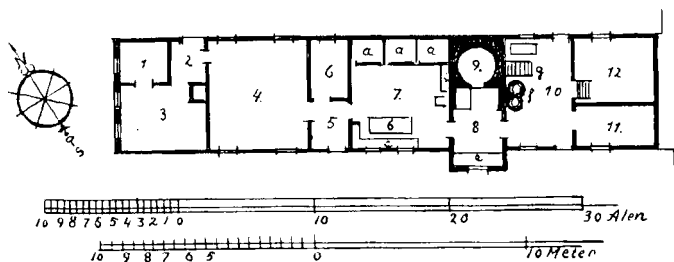
Opmåling af matr. nr. 8a af Gjerild, Gjerild sogn, et gårdstue-
 hus og skitse af udlængerne. Halvor Zangenberg 1929.

tensivt undersøgt, og det lykkedes ikke at genfinde mange af de tidligere undersøgte bygninger. Hvor det lykkedes, var meget, forandret. En undtagelse var dog gården matr. nr. 8a i Gjerrild by, Gjerrild sogn på Djursland. Det var oprindeligt en næsten helt sammenbygget bindingsværksgård tæt ved kirken i Gjerrild. En gård, der stadig var i drift, da Halvor Zangenberg målte dens stuehus op i 1929 og lavede en skitse af udlængerne.

Stuehuset havde den typiske inddeling med bryggers, køkken, dagligstue, forstue, overstue og kammer og de for egnen karakteristiske udskud foran stuehuset.

I dag er stuehusets bindingsværk bevaret, mens udlængernes skævtvoksede længer er erstattet med cementstøbte eller cementpudsede grundmursbygninger med pandeplader som tagbeklædning i et mere regelmæssigt anlæg. Gården er ikke i drift og udskuddet på stuehusets sydside er fjernet.

Denne gårdstuehusopmåling giver anledning til kildekritiske overvejelser i forbindelse med Zangenbergs opmålingstegninger, idet netop dette gårdstuehus er anvendt i Zangenbergs artikler om gamle landbygninger i Østjylland. Stuehuset fremtræder her i en rekonstrueret (idealiseret) form, hvor flere rum er flyttet om, vægge er sat anderledes o.s.v. uden at det fremgår klart fra den oprindelige opmåling, hvilket belæg der har været herfor. Man bør være opmærksom på disse forhold ved brug af Zangenbergs opmålingsmateriale.

Grundplan af en Gaard i Gjerrild, Nørre Herred i Randers Amt. Opmaaling og rekonstruktion (1929) af H. Zangenberg. Ill. fra Østjyllands Gamle Bondebygninger. 1937.

Noter

1. H. Zangenberg: Folkemuseets Landsundersøgelse af gamle Bønder bygninger. Nationalmuseets Arbejdsmark 1930. Peter Michelsen:
 2. Bondegårdsundersøgelser. Nationalmuseets Arbejdsmark 1962.
Se bl.a. Torben Grøngaard Jeppesen: Landbygninger og -byggeskik som arbejdsfelt. Fynske Minder 1985 og Fynske gårde 1850-1925, Fynske minder 1987. Fynske Bøndergårde. Bygningssynets møde
 3. 20-21. september 1989 v. Kurt Rosenkrads Høyer, Planstyrelsen. Niels-Holger Larsen: Bornholmsk byggeskik på landet. 1983.
I marts 1988 var der 41.500 heltidslandbrug tilbage i Danmark. 11.000 af dem måtte låne penge for at overleve, 2.000 var insolvente og kunne erklæres konkurs, medens godt 5.000 bevægede sig på det yderste med en gældsbyrde på mellem 80 og 100 pct. af værdien. Det forventes, at der kun er ca. 20.000 heltidslandbrug tilbage i år 2.000
Her adskiller projektet sig klart fra det fynske, hvor udgangspunkt for udvælgelse ikke tages i besigtigelsen, men hvor man på forhånd på grundlag af mange forskellige faktorer har udvalgt bygningerne. Den fynske undersøgelse er iøvrigt også lagt mere kvantitativt an og er af mere registrerende karakter.
Interview med gårdejeren 6. oktober 1989.
Synsforretning 12.3.1804. Benzon Godsarkiv. Fæsteprotokol 266. A. Original I kort over Gjerrild-Stokkebro 1816. Matrikeldirektoratet.
Brandtaksation, Grevskabet Scheel, 18.11.1852 (LAV)
Brandtaksation, Grevskabet Scheel, 12.20.1855 (LAV)
Brandtaksation, Grevskabet Scheel, 24.4.1857 (LAV)
 6. Kreditforeningen af Jyske Landejendomsbesiddere, Vurderingsforretning nr. 574, 2. juni 1921. Erhvervsarkivet i Århus.
Interview med gårdejeren 5.10.1989.
Brandtaksation, Grevskabet Scheel, 1799, Brd. 12, 19 fol b (LAV)
Brandtaksation, Grevskabet Scheel, 11.10.1855, - 44-17 (LAV)
Brandtaksation, Grevskabet Scheel, 28.4.1857, - 44-17 (LAV)
Vurderingsprotokoller for brandforsikring, karlby Sogn 8.8.1919.
- Nørre Djurs Egnshistoriske Arkiv
Original I kort over Karlby, 1816. Matrikeldirektoratet.
7. Skitsetegning uden mål i familiens eje
1 foto af den gamle gård
1 foto af den nybyggede gård, begge i familiens eje
Interview med gårdejeren 31.10.1989.
Vurderingsprotokoller for Voldby sogn, Den Almindelige Brandforsikring for Landbygninger. Erhvervsarkivet i Århus.
Oplysninger i "Randers Amt, træk af amtets historie med efterfølgende biografier" 1948.

Af en jysk landsbydegns historie Paulus Nielsen Thofts selvbiografi

Af *Carl Rise Hansen*

Indledning

Sidst i 1940'erne bad min kones mormor Ane Marie Jespersen, f. Holm, Løgstedgård pr. Løgstør mig om at afskrive en med gotisk skrift optegnet selvbiografi, skrevet af hendes morfar skolelærer, sidst i Skarpsalling, tidl. i Lindum, Paulus Nielsen Thoft. Den fandtes i en lille protokol, som hun havde lånt hos en slægtning udskrivningschef Paulus Nielsen Thoft. Jeg afskrev denne biografi med et gennemslag. Protokollen returnerede jeg med den maskinskevne afskrift til Løgstedgård, hvorfra den utvivlsomt er sendt tilbage til udskrivningschef Thoft. Hvor protokollen og denne afskrift er nu vides ikke. Et gennemslag af den maskinskrevne afskrift, som jeg havde taget,

Carl Rise Hansen, f. 1911. Historiker, cand. mag. Arkivar (nu pens.) . Rigsarkivet 1939-78. Stiftende medlem 1952 af Udvt. udgivelse af kilder til landbefolkningens historie (nu Landbohistorisk Selskab), næstformand 1952-65. (S. m. Axel Steensberg) forfattet: Jordfordeling og udskiftning (Vid. Selsk. Skr. 1951). For Kildeskriftsselskabet udg. Aktstykker t. Rigsrådets og Stændermødernes Hist. i Fr. III's tid 1648-53 (I-II). For Landbohist. Selsk. udg.: Præsteindberetn. fra Vendelbo Stift 1568 og 1599, Skifte eft. Eske Brock 1626, sagregistre til tingbogsrækker og Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1651, 1653-57. Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620 (Landbohist. Skr. bd. 2), 1968. Arb. m. indsamling af kilder til dansk ydre mission og udsendt registraturer herover (Danske Missionselskab, Ydre Mission) samt biografi af miss. Chr. Vilh. Grønning, 1991. Medarbejder ved Danske slotte og herregårde og Trap. Desuden andre afhandlinger og anmeldelser vedr. arkiv- og landbohist. samt lokal- og personalhist. emner. Medforf. af Historikergruppens Danmarkshist. Notebind (s.m. C.O. Bøggild-Andersen) t. Kriegers Dagbøger.

sendte jeg til min svigermor, fru Karen Kristensen, f. Jespersen, gift med førstelærer Jens Kristensen, da i Øster Løgum; hun døde 1979, Jens Kristensen i 1987. Da hans skrivebord tømtes fandt jeg mit gennemslag og tog det til mig.

Originalen findes vel hos et medlem af Paulus Thofts talrige efterslægt; men da jeg mener, at min afskrift var fuldt pålidelig, og selvbiografien så værdifuld, at den fortjener at blive kendt i videre kredse, aftrykkes dens ordlyd nedenfor, med nogle indledende bemærkninger og kommentarer. Den belyser et miljø, præget af herrnhutisk kristendom i overgang til grundtvigsk kirkelighed.

Miljø og familie

I Skjern havde Brødremenigheden fra 1782 haft en emissær, en udsending, der skulle holde forbindelsen vedlige med herrnhutisk påvirkede præster og lægmænd især i Jylland, men også på Fyn; ¹ disse emissærer kom i høj grad til at præge Skjern-egnen, ikke mindst op til Fousing og befolkningen deromkring ². Her levede i sidste halvdel af 1700-tallet en skrædder Poul Nielsen Thoft, der var født o. 1732 og (formentlig senere end 1771) blev ansat som skoleholder i Fousing skole; ³ han er utvivlsomt identisk med den Pael Toft, der omtales 1801 i en liste over herrnhuter i Jylland. ⁴

Poul Nielsen Thoft havde i ægteskab med en Mette Christensdatter bl.a. en søn, Niels Poulsen Thoft, der var født 5. okt. 1765 i Croonhuus, Vejrum sogn og døbt dagen efter; han blev konfirmeret i Fousing 1780.

Denne Niels Thoft ⁵ var gift 2 gange, først med den noget ældre Margrethe Jensdatter (f. 1753); hun var ved dette ægteskabs indgåelse enke efter skoleholder i Lindum o. 1782-88, Knud Laugesen; i 1787 boede han i skolehuset og betjente såvel Lindum som Bigum skoler. Han døde i 1788 1. marts, og hun fødte efter hans død en datter. I 1789 indgik hun nyt ægteskab med ovennævnte Niels Thoft og fik med ham 3 børn, bl.a. Knud Nielsen Thoft, født 1790, og en datter Mariane Thoft. Niels Thoft var nu i Lindum; her døde hans kone af blodgang i nov. 1811. For at finde en ny kone søgte han tilbage til sin hjemegn. Det blev Maren Christensdatter, der var født i

Fousing 27. dec. 1779 som datter i ægteskab mellem Christen Madsen i Nauersgård, Fousing og Johanne Christensdatter. Det var utvivlsomt et herrnhutisk præget hjem, hun kom fra; hendes to søstre Karen (født i Fousing 1774) og Kjersten (født sst. 1786) levede senere i Christiansfeld som ugifte "søstre" og begravedes på Gudsageren dér.

I det nye ægteskab fødtes 1814 tvillingerne Paulus Nielsen Thoft og Christen Nielsen Thoft samt senere (i 1816) en datter Johanne Magarete Elisabeth Thoft.

Det hed sig om Niels Thoft, at han var "vakt", og det betød her, at han var herrnhutisk præget og havde forbindelse med Christiansfeld og livet her. Det ældste barn af andet ægteskab, sønnen Knud kom i lære i Christiansfeld, da han var 15 år. Det vides, at han fik amtspas 1805; han omtales som "købmand" i Flensborg i søsterens Marianes levnedsløb, men skal være død i Hamborg 5. maj 1812.

Hans søster Mariane Thoft er bedre kendt. Hendes børn nedskrev efter hendes død 13. maj 1871 efter herrnhutisk skik hendes levnedsløb, der lyder.⁶

Christiansfeld d. 18. maj 1871

Vor inderligt elskede, nu salige mors
Marianne Lunds (f. Thofts) levnedsløb
Født 10. juni 1795.

From som barn, senere letsindig i selskab med andre børn, til sorg for forældrene, især faderen, der var vakt.

Efter moderens død i november 1811, der var overordentlig smertelig for hende, voksede et ofte tidligere ytret ønske om at rejse til broderen, der var købmand i Flensborg, sig stærkt hos hende. Og hun lod ikke faderen nogen ro, før han gik med dertil. I august 1812 begav de sig på vej, i begyndelsen til fods.

Den 3. september om aftenen, netop som klokken ringede, nåede de Christiansfeld. Alt, hvad hun dér så, interesserede hende stærkt; men der opstod ikke hos hende nogen tanke om at ville blive dér.

Først besøgte hun og faderen deres slægtninge på Tyrstrupgård, hendes tante og dennes mand Schrammer. Hun vilde imidlertid videre til Flensborg; men faderen svarede hende, at

hun skulde have tålmod, indtil der bød sig en passende lejlighed; han vilde ikke videre, men opholde sig i Christiansfeld og derefter rejse hjem. Misfornøjet over dette svar gik hun alene i haven og så netop ned mod Christiansfeld, da lød det ved Åndens stemme i hendes hjerte: Hvad har du for, siden du er så ivrig efter at komme til Flensborg? Kommer du dér, bliver du ulykkelig for tid og evighed, men hvis du bliver her og går over til Brødremenigheden, så bliver du lykkelig for tid og evighed. En frygt og bæven kom over hende, og hun besluttede sig øjeblikkeligt at blive dér. Hun faldt på knæ og bad. Faderen kom netop ud i haven og fandt hende forgrædet; han blev meget glad over at høre om det skete.

Fra Mikkelsdag s.å. kom hun så i tjeneste hos en søster i Christiansfeld. 9. august 1813 fik hun ved lodtrækning tilladelse til at blive optaget i menigheden, og dette skete 27. marts 1814. I 1813, da kosakkerne havde besat Christiansfeld fik hun af skræk en voldsom feber; men senere havde hun en række lykkelige år i Christiansfeld.

I 1827 blev hun gift med Frands Lund, missionær for Jylland og Fyn med bolig i Skjern. 11. juni s.å. fandt vielsen sted. 6. august kom de til Skjern. Hun ledsagede ham på hans rejse rundt om og missionerede også derved selv.

På grund af synssvækkelse opgav Lund sin virksomhed i Skjern, og ægteparret slog sig derefter ned i Christiansfeld. De glædede sig her over igen at have deres børn, som de tidligt havde sendt til opdragelse i Christiansfeld, om sig.

21. december 1864 døde Frands Lund, og hans kone var i de følgende år ofte syg. Hun havde den glæde 1869 at se sine 2 ældste børnebørn fra Jamaica og sommeren 1870 sin ældste datter, ⁷ som fra 1858 havde været missionær og nu kom til Christiansfeld for at rekreere sig sammen med endnu et barnebarn.

Stor glæde bragte det også, at hendes i Christiansfeld boende datter ⁸ 1871 fik en lille søn få uger før Mariane Lund døde 13. maj 1871⁹.

Af beretningen fremgår, at Mariane Thoft 3. september 1812 med sin fader var kommet til Christiansfeld. Kort efter under et besøg hos slægtninge på den nærliggende Tyrstrupgård blev hun efter en åndelig oplevelse omvendt og forblev i Christiansfeld; hun opgav nu at søge efter broderen, der iøvrigt da, uden at hun vidste det, var død. Fra Mikkelsdag s.å. kom hun i

tjeneste hos en "søster" i Christiansfeld. Allerede det følgende år fik hun ved lodtrækning tilladelse til at indtræde i menigheden; det skete 27. marts 1814, og hun fik da efter det oplyste en række lykkelige år her.

Ægteskabet med den tyve år ældre emissær Frands Lund må nok også karakteriseres som lykkeligt. Lund havde været gift før med en ved lodtrækning udvalgt "søster" fra Christiansfeld, ved ægteskabets indgåelse 41 år gammel. Hendes navn var Karen Christens. 1815 var Lund blevet emissær. Efter herrnhutisk opfattelse skulle en sådan emissær helst være gift, da hustruen skulle hjælpe til ved sjælesorgen blandt kvinder. Forbindelsen havde således nærmest karakter af en religiøs pligt, som den 43-årige ikke mente at kunne afslå; men det varede noget, før de efter Frands Lunds oplysning lærte hinanden at kende "fra den rette side" ⁹. Ægteskabet, der blev indgået i 1817, blev barnløst;¹⁰ hun døde efter flere års brystsvaghed i 1824.

Frands Lund stammede fra Folding, født her 7. juli 1775, skomager af profession som sin fader; han søgte til Christiansfeld, men var uheldig med lodtrækningen, så han først 1800 kom dertil; han ville egentlig have været missionær, men blev knyttet til drengene i Brødrehuset og senere på kostskolen, fra 1810 var han leder i Brødrehusets skomagerværksted og fandt sig åbenbart til rette her, da han i 1815 blev afløser for den tidligere, nu udslidte emissær. Lund blev så emissær her i 31 år.

Efter sin første hustrus død i 1824 kom Lund i 1827 på en rundrejse til Christiansfeld og spørgsmålet om en ny hustru og medhjælper til ham kom for og behandledes i Christiansfelds ældsteråd, derimod synes der ikke at have været tale om lodtrækning; men ikke mindre end ni "søstre" kom på tale; de af Lund foreslåede fandtes for unge af rådet, og nogle af de ældre sagde "Nej" ¹⁰. Det blev så Mariane Thoft, der blev den udvalgte; hun var lige fyldt 32 år ¹¹, altså en moden kvinde. Efter herrnhutisk skik gik det nu hurtigt. Efter en forlovelsestid på 9 dage med vielse og ordination gik turen til Skjern. 6. august 1827 kom ægteparret til Skjern, hvor emissærens bopæl var, huset omtales af Lund som Pilgrimshuset. Deres økonomiske forhold var oftest dårlige. Mariane blev ham en god hustru der drog med ham på de ofte besværlige, langstrakte vandringer især i Jylland. De fik 3 døtre, alle født i Skjern ¹² og som 5-6-årige sendt til Christiansfeld.

Mariane såvel som Frands hørte til den jyske almue og har ikke haft vanskelig ved at omgås de jævne folk inden for bevægelsen, men havde også evne til at tale med de mere dannede.

Lund udgav i 1843 en slags digtsamling "Nogle Sange og Fortællinger i Riim" ¹³. Dens indhold vidner om, hvor folkelig han kunne være og ikke mindst om hans kærlighed til hustruen og børnene, måske især til det yngste, datteren Adamine (Mine).

Der er et par digte ¹⁴ til Mariane i digtsamlingen i anledning af hendes fødselsdag:

“Nu velan, jeg følger med
Dig, min kjære Ægtemage
I de mange Naadens Dage,
Som af Gud er os bered.
Indtil han med kjærlig Hænder
løser selv vort Ægte-Baad”

og et andet fødselsdagsvers:

“Min Mariane! her nu kommer
Igjen til Dig en Sang i Vers.
Det er nu i den blide Sommer,
Vi rejser om paa Kryds og Tvers,
For at besøge Folk især
Som have vores Frelser kjær!”

Omkring 1828 kom netop en ny vækkelse ¹⁵, der i tid falder sammen med det nye ægteskabs indgåelse med Mariane, uden at det kan siges, at hun direkte har virket ind; men hun har utvivlsomt givet ham nyt livsmod. Lund holdt nu ofte forsamlinger og gennem øget kolportagevirksomhed fik han flere kontaktmuligheder.

Mariane og Frands Lund befandt sig vel i Skjern; de var agtede og accepterede som indfødte. Under en provstevisitats tog provst Brandt fra Ringkøbing med præsten til kaffe hos Lunds, ja, bispem i Ribe aflagde i juli 1841 selv besøg hos Frands. ¹⁶

Da en stor vækkelse i 1843 kom til Skjern, blev der voldsom tilstrømning til det herrnhutiske societet; mange af dem var

kvinder, som Mariane tog sig af. I vinteren 1843-44 holdt Mariane "selskaber" for kvinderne.¹⁷

Den øgede virksomhed modsatte en ny ankommen herredsfoged sig; det var ikke mindst den såkaldte Forsamlingsbevægelse med Peter Larsen Skræppenborg og andre grundtvigsk påvirkede, der gjorde sig gældende og irriterede. Det kom til en retssag, hvorunder også Lund afhørtes. Flere bønsskrifter indsendtes, deriblandt et fra Mariane Lund til dronningen i april 1845.¹⁸

Frands Lund var imidlertid nu nær de 70 år og svækket; han søgte da om afsked i Herrnhut, og "hvileplads" i Christiansfeld, bl.a. med henvisning til dårligt syn.¹⁹

I Christiansfeld havde Frans Lund ikke nogen høj stjerne hos den dygtige og dannede, men bundtyske leder Ph. Roentgen; denne var enig med den fjendtlige herredsfoged i Skjern, der omtalte Lund som "drikfældig i høj Grad" og som "et paa Sjæl og Legeme afsløvet Væsen". Roentgen fandt det glædeligt, at diasporaposten blev nedlagt, "en naadig ledelse af Herren". Frands Lunds trykte sange og rimerier omtalte han som elendige og et upassende forsøg at øge sine indtægter ved handel. Det var Lunds fjender, der her kom til orde.²⁰

En nutidig, historisk vurdering af Anders Pontoppidan Thyssen i "Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede" giver en mere afdæmpet bedømmelse af Lund og hans arbejde: "Frands Lund havde det unægtelig ikke let i sine sidste år - med Roentgen som foresat og Jansen som modspiller i Skjern!! Deres Kritik synes overdrevet i betragtning af, at Lund - støttet af sin kone - endnu i 1845 kunne gennemføre et omfattende rejseprogram, ja, efter årsopgørelsen det hidtil største. De vakte, der samledes om ham eller modtog hans besøg har næppe opfattet ham som et drikfældigt "afsløvet væsen"; og det har ikke kunnet chokere dem, at han tog sig et bæger, da brændevinsdrikkeri var almindeligt i almuen. - Men kritikken rummer dog nok et sandhedsmoment, der bekræfter, at Lund mindre og mindre kunne måle sig med forsamlingsbevægelsens unge, energiske prædikanter, som kom til at præge både de jyske og de fynske vækkelser".²¹

Allerede da Frands Lund udgav sin digtsamling i 1843 mærkedes modløsheden indimellem. Endnu i den lille sang fra 1840. "Jeg vil høre Jesum til" er der sejrsvished, som i et af de sidste vers, hvor han til slut fletter sit eget navn ind:

“Jeg vil høre Jesum til.
Med Børn, Hustrue; han vil
Skjænke os en Naade-Krands;
Dette troer og haaber Frands”

Og sidste vers:

“Jeg vil høre Jesum til.
dette skrives i April
Attehundred’ tredive ti,
Paa min glade Himmel-Sti”

Her er himmelstien glad.

I “Over sal. Biskop Brorsons Svanesang”²² lyder et par vers:

“Imidlertid jeg venter
Min Gud mig snart afhenter
At synge Lammets Priis,
Paa din og Engle-Viis

Dog, Troen meer maa øves
Og under Korset prøves;
Hosanna ret maa frem,
Før jeg mig synger hjem.

Hallelujah. Nu endes
Min Strid, mit Aag afspændes²³
Nu gaar jeg strax min Gang,
Her er min Svane-Sang”

Men i en anden sang kommer det modløse mere frem:

“Naar mon Bryllups-Vognen kommer ?
Rolighed min Sjæl attraaer,
Viig, min Vinter, kom, min Sommer,
kom endnu i dette Aar;
Jeg vil flytte,
Thi hvad Nytte
Gjør jeg her som jordisk Borger,
Som et Maal for mange Sorger ?
Jeg er mættet og udtrættet,
Paa den Plet af Jord jeg gaaer;
Didhen, hvor jeg bliver lettet,

Hvor Guds Folk dets Hvile faaer,
Snart udslettes
Jeg iblandt de Dødelige,
hvilket vil slet Intet sige”.²⁴

Dette vers er skrevet senest i 1843, men først i oktober 1846 forlod Frands Lund og Mariane Skjern. I over 30 år havde Frands Lund virket som emissær i Skjern blandt de vakte. Det er sagt om ham af en kendt lokalhistoriker, P. Pedersen Storgaard, at “han ikke var en Mand med store Evner, men han arbejdede sikkert trofast i sin Gerning og glædede sig over, hver Gang han traf paa Mennesker, der var vakte til levende Tro. Hans Hustru var mere evnerig og havde naturlige Gaver til at tiltale Folk. Hun har i sit “Levnedsløb” fortalt, hvordan hun i de yngre Aar sammen med sin Mand gjorde sin “Pilegrimsrejser” til Fods. Senere var han ofte nødt til at køre for at naa de fjærnere liggende Kredse. Tilsidst var dette heller ikke muligt for ham. Hun gik da ofte sine Vandringer alene”.²⁵

Emissærvirksomheden i Skjern blev nu helt forbudt. Huset her blev solgt. Det kaldtes Nørgaård og blev siden af Skjern kommune indrettet til fattiggård, men selve forsamlingshuset blev nedrevet.²⁶

I Christiansfeld levede Frands Lund i ro til sin død i december 1864. Roentgen forlod i stilhed byen sidst i oktober 1851²⁷, hans og Christiansfelds fremherskende slesvigholstenske sympatier under Treårskrigen havde skabt adskillig splittelse i Christiansfeld. Helt opslidt har Frands Lund ikke været, da han kom dertil. Han overlevedes af Mariane, der da også var 20 år yngre; hun døde 13. maj 1871; i de sidste år var hun ofte syg.

Hun og Frands oplevede i 1858, at deres ældste datter i Christiansfeld blev viet til den norskfødte missionær Peter Larsen og med ham drog til Jamaica som missionærer. Dette ægtepars to ældste børn kom i 1869 hjem til Christiansfeld, og i sommeren 1870 kom denne datter til byen for at rekreere sig sammen med endnu et barn. Peter Larsen fortsatte sin missionærvirksomhed på Jamaica til sin død som biskop for Brødre-menigheden på Jamaica.²⁸

Frands og Mariane Lunds næste datter blev som 37-årig i 1870 gift med en bagermester i Christiansfeld, Mads Nielsen Grøndahl; deres ældste barn sønnen Carl Theodor blev født 4. april 1871²⁹. Mariane døde i den følgende måned.

Paulus Nielsen Thoft

Hvor tæt forbindelsen har været mellem Paulus Thoft og hans søster og dennes mand er svært at påvise. Hjemmet i Lindum har utvivlsomt i nogen grad været præget af herrnhutisk tradition. Niels Poulsen Thoft var død 11. april 1836 i Lindum, formentlig noget svækket; for sønnen Paulus havde da i 1 1/2 år været hjælpelærer for sin fader. Lidt senere blev Paulus Thoft - 28. juni 1836 - gift med sin kæreste og var 12. marts s.å. af kammerherre Lüttichau til Tjele kaldet som lærer og kirkesanger i Lindum. Brylluppet stod i Lindum skole, som hans levnedsskilddring fortæller; her oplyses også, at svogeren og søsteren (Lund og Mariane) var tilstede. Men til de egentlig vakte synes Paulus Thoft og hans familie ikke at have hørt. Niels Thoft havde været nærmere knyttet til Christiansfeld, end sønnen Paulus blev det. Det er dog sandsynligt, at Frands Lund og Mariane på deres rejser har besøgt Lindum, ikke som Brødremenighedens emisærer, men på familieskabets vegne. I det nærliggende Vammen var der i 1815 4 vakte, og Lunds rejste til Himmerland ad denne rute³⁰.

At Paulus Nielsen Thoft stadig havde søsteren i erindring med hendes og hans slægt i Christiansfeld, viser sig tydeligt i, at han på hjemrejsen fra København 1872 lagde vejen om ad Christiansfeld. Søsteren var da død året før; men hendes med bagermester Grøndahl gifte datter tog sig af ham. Han har utvivlsomt i Christiansfeld boet hos dem, og de har transporteret ham til Bramdrup, hvor en slægtning havde en gård, og ved afrejsen kørt ham til Kolding. Ingen af Paulus Nielsen Thofts børn blev sendt til Christiansfeld til opdragelse. Tiderne havde ændret sig, også før 1864. Det er også betegnende, at Paulus Thoft under besøget i København 1872 var i Vartov og nåede at høre Grundtvig prædike søndag 27. august, den sidste søndag Grundtvig levede. Besøget i Vartov er et vidnesbyrd om, at familien var svinget bort fra Herrnhutismen og havde fundet sin åndelige næring i grundtvigsk præget kirkelighed. Sidenhen vil man finde mange af Paulus Thofts efterkommere blandt dem, der sluttede op om frimenigheden i Løgstør.

I 1836 kort før faderens død var Paulus Thoft blevet ansat som lærer i Lindum, hvor skolebygningerne må være blevet repareret kort før og omkring hans tiltrædelse, bl.a. ved anvendelse af 150 rdl. fremkommet ved bortsalg af kirkebly fra taget

på Lindum kirke 1827.³¹

11 år tilbragte Paulus Thoft og hans kone i Lindum. I 1845 blev han med beboernes og biskoppens anbefaling forflyttet til det mere indbringende embede i Skarpsalling, der også hørte under Viborg stift.³²

For Paulus Thoft, der altid lagde stor vægt på at have en forsvarlig økonomi, var det en stor tilfredsstillelse, at hans gæld, der ved forflyttelsen havde været på 150 rdl., kunne blive betalt ved at sælge en del af deres besætning. I Salling var embedsindtægterne gennemsnitlig 100 rdl. større om året, og Thoft begynder nu at opkøbe landejendom; han sælger også nu og da af det købte og tjener derved. Han hjalp sønnen Niels³³ ved køb af dennes svigerforældres gård og sørgede for et aftægts- og opførelse. Her boede en overgang sønnen Lund³⁴, indtil Paulus Thoft med hustruen selv i 1872 flyttede derud. Så byggede denne søn et beboelseshus herved. Der berettes nøje i hans levnedsløb om hans ejendomshandler, og han forsvarer sig mod en mulig anklage for at have forsømt sit lærerembede for landbruget. Da han i 1874 gav sønnen Lund skøde på denne gård, oprettedes en omhyggelig aftægtskontrakt, ligesom han havde sørget for en evt. overlevende kone ud over pension med en livrente. Også for den ugifte datter Karen Kirstine sørgedes der økonomisk.

Hans gode økonomi ser han som en Guds velsignelse; men der lyser dog også en god portion selvbevidsthed ud af biografien; han roser dog altid sin kone som en dygtig forvalter.

I Salling skole var Paulus Thoft lærer i 31 1/2 år for 80 indtil 90 børn, og han fortæller, at flere af omegnens forældre kom til ham og bad om, at deres børn måtte blive undervist i hans hus. Det gav anledning til ekstraarbejde for fru Thoft, der undertiden havde 6 børn at læse med morgen og aften og forsyne dem med mad, drikke og seng samt kæmme og vaske dem. Det gav en ekstraintægt og også nu og da foræringer som påskønnelse for hendes moderlige omsorg for disse børn.

Snart efter sin forflyttelse til Skarpsalling foreslog den nye lærer Thoft, at skolens lokaler udvidedes. Der var påtænkt en udvidelse med ét fag, men Thoft foreslog i en henvendelse til sogneforstanderskabet 30. nov. 1847, at der i hvert fald byggedes 2 fag til skolen, da han ellers var vis på, at det med et formentlig stigende børneantal om få år ville blive nødvendigt atter at udvide skolestuen. Byggedes der 2 fag, kunne både

skolestuen og lærerens rum udvides.

Men så fremsætter Thoft et andet videregående forslag; han er klar over, at det vil medføre større bekostning; det gik ud på, at der skulle opføres endnu en skolestue og holdes en hjælpe-lærer, f.eks. en, der forberedte sig til seminariet eller en af skolens bedste og sædeligste drenge, der var nylig konfirmeret og om vinteren skulle lede undervisningen i nederste klasse. Læreren skulle så have tilsyn med og vejlede denne hjælpe-lærer.

Lærer Thoft motiverede sit sidste forslag med følgende: "Nytten og fornøielsen heraf vil uden tvivl blive kjendelig; thi da kunde ethvert barn fra novbr. til foraaet nyde underviisning i skolen. Bondemanden skal nu være sogneforstander og har tillige adgang til at blive amtsraadsmedlem, ja, endog stænderdeputeret; men han maa i saadanne kredse uden tvivl stundom føle sin afmagt, fordi han mangler oplysning. Derfor erkjendes nu ogsaa, at vi mangle høiere bondeskoler, hvor bondens søn kunde dueliggjøres til de hædersposter, som regjeringens og medborgeres tillid overdrager ham".

Der tilføjes af Thoft: "Om ogsaa skolen her modtager den her paapegede udvidelse, kan den naturligviis ei kaldes en høiere bondeskole, men vistnok vil her kunne udrettes meget mere end under de bestaaende forhold, og derfor har jeg tilladt mig at berøre denne sag".

Thoft fandt selv sit forslag dristigt, men forventede, at sogneforstanderskabet for Næsborg pastorat ville tage sagen under overvejelse.³⁵

Dette skete efter en måneds tid 30. dec. s.å. på et møde i Brøndum, hvor flertallet af sogneforstanderskabets medlemmer var mødt op foruden en betydelig del af pastoratets beboere.

Men enedes om, at det sidste, videregående forslag, "saa ønskelig man end maatte ansee dets udførelse for at være" måtte frafalde, da omkostningerne ville blive for stor en byrde at bære for kommunen. Det først anførte forslag, der ville medføre en udvidelse på to fag blev derimod tiltrådt, tilmed således at bygningens påbegyndelse skulle kunne ske så tidligt som muligt på foråret³⁶.

Forslaget var unægteligt fra Thofts side vel motiveret. Med bondeskoler har han næppe tænkt på grundtvigsk prægede højskoler, som de snart efter begyndte at udvikle sig, men mere kundskabsprægede skoler.

I de mange år i Salling havde Paulus Thoft ønsket at få København at se, og han benyttede da sommerferien i 1872 til en rejse for også at se den store udstilling, der netop dette år holdtes i København. Rejsen foregik sammen med en god bekendt forpagter Nors, hvis svigerforældre boede på Christianshavn; her var deres bopæl under opholdet i København fra 25. august om morgenen til torsdag 29. august. Straks den første dag, der var en søndag, var de to, Thoft og Nors, efter indkøb af en ny hat til førstnævnte, i Vartov, hvor de måtte stå op, da kirkestolene var aflåsedede, bagefter besås Frue Kirke, og de var oppe i Runde Tårn; men Thoft var da så træt, at han ikke nåede op til tops. Efter en middag hos en slægtning af deres christianshavnske værtsfolk gik turen til Tivoli, hvorfra man kl. 1 om natten tog en droske til deres spisested på Lille Købmagergade; der fra gik de hjem til deres logi på Christianshavn. Det må have været en anstrengende tur.

Mandagen 26. august besøgte den store udstilling på Vesterbro, og det var så heldigt, at kongen netop denne dag besøgte udstillingen sammen med sin familie.

Om tirsdagen - den 27. august - var Thoft i 4 skoler på Christianshavn for at høre på, hvordan undervisningen i de forskellige fag foregik dér, også en svømmeeksamen for o. 700 drenge overværedes. Der blev tid til at se Rosenborg Slot, hvor fodgarderne havde øvelse, og på den nærliggende Sølvgadens kaserne (nu DSB's kontorbygning) hørtes en forelæsning for soldater. Det blev også til en tur på Amager, hvor man så artilleriets øvelser, og siden besøgte den store udstilling endnu en gang.

Onsdag 28. august kørtes de to gæster langs Øresund til Klampenborg, hjemturen lagdes lidt længere inde i landet forbi Bernstof Slot og Charlottenlund, kronprinsens sommerresidens. De royale interesser er åbenbare.

Det må have været anstrengende dage, hvor de nød meget godt hos de forekommende værtsfolk og deres bekendte; men om morgenen d. 29. var besøget slut. Rejsefællen Nors befandt sig da heller ikke helt vel, og blev et par dage længere i København, men Thoft ville på hjemvejen lægge rejsen om ad Christiansfeld for at besøge sine slægtninge dér. Mens rejsen til København foregik ad søvejen, måtte hjemrejsen ske med tog, og fra Kolding til Christiansfeld med dagvognen; han ankom dertil kl. 17.30 og modtoges der af sin slægtning bagermester

Grøndahl, som han havde underrettet derom fra København.

Den 30. august om formiddagen gik han med sin søsterdatter fru Sophie Grøndahl på kirkegården og besøgte søsterens og hendes ægtefælles gravsteder; om eftermiddagen kørte Grøndahl ham til en slægtning i Bramdrup ved Haderslev. 31. august afsluttedes atter besøg på kirkegården i Christiansfeld, hvor de så til andre slægtninges grave. Om eftermiddagen besøgte de en endnu levende slægtning, og om aftenen var de vist - Thoft erindrer det ikke sikkert - i kirke på Gottessalen kl. 19.

Thoft ville gerne være blevet længere i Christiansfeld; han bemærker, at der overalt, hvor han kom, vistes ham opmærksomhed. Men ferietiden var ved at være udløbet.

Søndag 1. sept. 1872 kørte Grøndahl Thoft til Kolding, hvorfra turen med toget gik til Århus med ankomst kl. 12. Her traf han Nors og medlemmer af hans familie, var i domkirken til gudstjeneste, spiste hos bekendte, men tog allerede kl. 18 toget nordpå til Hobro, hvor Thofts søn Niels ventede og kørte dem til Haverslev, hvor han boede, ankomst der efter midnat.

Mandag 2. september besøgte Niels Thofts ejendom og kørtes om eftermiddagen hjem til Skarpsalling.

For Paulus Thoft havde rejsen været en stor oplevelse; han fortæller selv levende og imponeret om den i sin skildring af sit levnedsløb, der får ende med hjemkomsten.

Det er nævnt oven for, at lærer Thoft optog fremmede børn i sit hjem for at undervise dem. Det kunne også gælde børn fra egen familie. Et af hans børnebørn Ane Marie Holm, f. 29. sept. 1873, og gift med gårdejer, amtsrådsmedlem Jesper Jespersen, Løgstedgård, gik i sin tidlige barndom i skole hos morfaderen; hun var datter af Lausine Cathrine Thoft (født 1840, død 1925) og gårdejer på Skarpsalling mark Peder Chr. Jensen Holm.

Hun har på sine gamle dage - i august 1948 - fortalt mig om sin skolegang, der p.g.a. bedstefaderens sygdom blev afkortet; hun skildrer ham som en streng lærer, der gav klø, og erindrer, at en fætter engang havde lukket hende inde i en fåresti. Thoft sendte så fætteren ud i haven med en kniv for at skære riset, hvormed han skulle have klø. Hans kone var høj og tynd, meget nøje med det økonomiske, men blidere og søgte nu og da at holde ham tilbage, men kom hun i den anledning inden for i skolen, sagde han til hende: "Pas du dit, så passer jeg mit".

Paulus Nielsen Thoft afskedigedes efter ansøgning af Mini-

steriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet pr. 1. jan. 1877. 16. febr. 1877 flyttede Thoft med sin familie fra Salling skole. Den sidste tid havde han under vakancen sammen med datteren Karen Kirstine Thoft bestyret embedet.

De sidste år var Thoft præget af svækkelse, så han holdt hjælpelærere, en af disse fortæller efter Thofts død i en nekrolog i Danmarks Lærerforenings Medlemsblad 1884 bl.a.:

“Den 4de Avgust d.A. jordfæstedes paa Salling Kirkegaard pr. Løgstør Støvet af forhenværende Lærer og Kirkesanger Thoft i Salling”. Om hans Manddomsgjerning fortælles her:

“Hvorledes var nu denne Gjerning? Svaret lyder: Han var som en Fader for de smaa og som en prøvet ældre Ven for de voxne, og der er vist ikke ret mange Hjem i Salling Skoledistrikt, hvor de ikke have et eller flere Minder baade i Hjertet og i Stuen om gamle Thoft. Det var en Lyst at se, hvorledes de smaa i lange Rækker, thi Salling er en stor Skole - stod lyttende til det levende Ord af hans Mund, og opbyggedes af hans Samtaler om, hvad der fremfor alt skal ligge os paa Hjærte. Mange Gange naar en fordums Elev trængte til Raad og Hjælp i Livet, søgte han tilbage til Thoft, og de var vistnok faa, som gik uhjulpne fra ham.

Da det lakkede mod hans Livs Aften, blev han for nogle Aar siden angreben af en Svækkelse, som gjorde det nødvendig for ham at holde Hjælpelærer. Af disse havde han to, og den sidste af dem var Meddeleren. Saa ofte jeg tænker tilbage paa den Tid, bliver jeg glad i Sinde, i det jeg mindes den Kjærlighed og Overbærelse, hvormed Thoft rettede og vejledede den i den egentlige Skolegjerning uøvede Seminarist. Uagtet han var meget svækket paa Legemet, mødte han dog hver Morgen til Bøn og Religionsundervisning i Skolen og foretog som oftest begge Dele selv “³⁷

Thoft var Dannebrogsmænd; hans gravsten på Salling kirkegård står endnu på gravstedet, hvor også hans kone Maren Laursdatter er begravet; hun overlevede ham længe og døde først 22. maj 1897, næsten 92 år gammel.

Paulus Nielsen Thofts selvbiografi

Undertegnede Paulus Nielsen Thoft blev født i Lindum Skole

ved Hobro den 18. Juni 1814, og 24 Timer efter (de maae have været svære for min dyrebare Moder) blev min Tvillingbroder Christen Nielsen Thoft født. Han var halt og svagelig, men levede dog til den 22. Februar 1873, da han døde hos min Svoger og Søster i Lindum³⁸. Vor eneste Søster Johanne Elisabeth Thoft blev født den 18. Juli 1816.

Vor Fader var født i Veirum ved Holstebro den 5. October 1765 og døde i Lindum den 11te April 1836. Sidstnævnte Sted var han Lærer i 45 Aar, og hans Fader var Lærer i Veirum. Vor Moder var født i Naursgaard i Fousing ved Holstebro den 27. December 1779, og de holdt Bryllup den 13. Februar 1813.

Paa min Fødselsdag den 18. juni 1832 mødte jeg første Gang paa Lyngbye Seminarium til Prøveexamen. Jeg var kun daarligt forberedt dertil, men var dog saa heldig, at jeg blev antaget, og den 30 September s.A. mødte jeg der som Elev. Efter 2 Aars (jeg tør sige meget flittig Arbeide) Ophold ved Seminariet blev jeg dimitteret sidst i September Maaned 1835 med Hovedkarakteren "Duelig". Strax efter min Dimission fra Seminariet blev jeg antaget som Hjælpelærer hos min Fader, der var trædt af sin Gjerning. 1 1/2 Aar var jeg Hjælpelærer, og da min Fader, som blev 70 1/2 Aar gammel (døde den 11. April 1836) blev jeg før hans Død den 12. Marts s.A., af kammerherre Lüttichou paa Tjele. kaldet til at være min Faders Eftermand i Embedet.³⁹

Samme Aar den 28. Juni holdt min Kone Maren Laursdatter og jeg Bryllup. Hun var en Datter af Gaardfæster Laurs Troelsen i Vammen, hvor hun blev født den 7de December 1805; hun var 8 1/2 Aar ældre end jeg.

Aar 1830 den 1ste November kom vi begge i Tjeneste hos Pastor Zahrtmann i Vammen, hun som Kokkepige og jeg som Kohyrde og Røgter. Vi passede begge vor ting godt, og vor Husbonde Hr. Pastor Zahrtmann⁴⁰ og hans Søster, der var Huusholder i Præstegaarden, gav os flere Beviser paa deres fuldkomne Tilfredshed; og endskjøndt jeg kun blev i denne Tjeneste 1 Aar, steg jeg dog til at blive Kudsk for Præsten i Forening med min fornævnte Værdighed.

Endskjøndt jeg den Gang kun var 17 Aar, blev jeg dog forlovet med Præstens Kokkepige, der, som sagt, var 8 1/2 aar ældre. - Dette saae jo noget letsindigt ud, men vi troe, at Gud, som ved, hvad der er bedst for ethvert Menneske, vakte og befastede vor gjensidige Kjerlighed for hinanden, og Gud være

hjerteligt lovet, takket og priset. Han den naadige og kjerlige og almægtige Gud i Himlen har indtil denne Dag (nu er det 40 1/2 Aar siden vi bleve Ægtefolk sammen) faderlig sørget for os, og langt over vor Fortjeneste eller Værdighed velsignet vor Gjerning. Min Kjærestes Forældre og Sødskende kunne slet ikke fordrage, at hun havde forlovet sig med mig, og hun fik Irettesættelser derfor. - Den Gang smertede det mig, at hun skulde høre Ondt for min Skyld, og jeg syntes, at de gjerne kunne lade hende have Fred og gjøre, som hun selv vilde; men da jeg siden voxede over Drenggeaarene og fik lidt mere Forstand og Eftertanke, billigede jeg dog hos mig selv, af hendes Forældre og Sødskende tilraadede hende at hæve Forlovelsen med en Dreng, som Ingenting var og aldeles Intet eiede; men jeg vilde dog altid inderlig nødig miste hende.

I vor Forlovelsestid, omtrent 5 Aar, havde hun, som var en særdeles dygtig og agtet Pige, flere Beilere, som havde Huus og Hjem; men efter at hun havde raadført sig derom med Gud i Himlen, skænkede hun mig sit Hjertes inderlige Kjerlighed og gav mig Haand paa, at hun aldrig skulde svige mig, hvorledes saa vor Lykke og Brød skulde beskjæres til vor Død. Og hun holdt ærligt sit Løfte, og jeg kan aldrig fuldtakke hende, som stadig har været mit Livs Glæde og Lykke.

Nu som sagt. Jeg havde i en usædvanlig Alder faaet mig en Kjæreste, som jeg syntes var den smukkeste, dygtigste og kjærligste Pige paa hele Jordkloden, og jeg begyndte alvorligt at tænke paa, hvad jeg skulde og muligen kunde gjøre, for at hun dog en Gang kunde blive min Kone. Mine Forældre og Sødskende syntes altid godt om Pigen. Hos dem var hun altid velkommen, og det var baade hun og jeg glade ved.

Min Fader, der som sagt selv var Lærer, havde flere Gange i min Barndom opfordret mig til at vælge samme Levevei; men jeg afslog altid hans kjærlige Opfordring. Saa var der en Gang Tale om, at jeg skulde i Bagerlære og en anden Gang, at jeg skulde i Rebslagerlære; men jeg kom dog ei saa vidt, at jeg fik begyndt paa nogen af Delene. Da jeg saa var blevet forlovet, saa begyndte min Kjæreste at tale med mig om, om jeg ei kunde faae Lyst til at komme paa et Seminarium, og jeg kunde maa-ske da blive Lærer; thi hun syntes, jeg kunde Noget, og formeente jeg kunde nok lære noget Mere, og saa kunde vi maaske med Guds Hjælp naae vor kjærlige Hensigt engang at blive Ægtefolk.

Hendes Raad havde Vægt hos mig, og efter 1/2 Aars Forberedelse hos Lærer Bøgeskou i Vammen ⁴¹ blev jeg optaget som Elev på Lyngbye Seminarium. Jeg mærkede snart, at jeg ikke var tilstrækkelig forberedt, og det kneb haardt for mig at følge mine Klassekammerater og lære, hvad der fordredes; men jeg arbejdede flittigt baade Natten og Dage for at lære mine Ting; dette mærkede Seminarielærerne snart, og bare over med mig, naar mine Lectier stundom ikke vare lærte, saa godt som de burde, eller min Stil, som jeg mange Gange arbejdede paa hele Natten, dog ikke var god nok.

Af Overanstængelse blev jeg syg og maatte holde op at arbejde omtrent 1/4 Aar. Lægen erklærede, at jeg næppe levede; men efter Lærernes Anordning kom Lægen flittig til mig, mine Medelever, som jeg levede i god Forstaaelse med, skiftedes til at vaage ved min Sygeseng om Natten, og Konen i Gaarden, hvor jeg logerede, pleiede mig som den omhyggeligste Moder kunde pleie sit eget Barn. Gud beløn hende derfor. Naar jeg kunde fortære Noget, spurgte hun mig saa ofte om, hvad jeg helst ønskede at spise eller drikke, og det fik jeg da med stor Velvillie. Det var ogsaa saa heldigt, at der var Velstand i Gaarden, og hun havde altid Nok at lave til af, og baade hun og Manden undte mig det saa godt. Med Guds Hjælp og ved mine Medmenneskers omhyggelige Omsorg og Pleie blev jeg Gud være lovet igjen rask.

Da jeg saa kom op af mit lange Sygeleie, saa var der jo en heel Deel af mit Arbeide forsømt, og jeg maatte atter anstrænge mine svage Kræfter for at kunde tage Dimissions-Examen 1/4 Aar, efter jeg havde lagt syg. Dette lykkedes Gud være lovet godt; jeg bestod over Forventning med godt ved min Examen, og Seminarieførstander Sidenius⁴² tildeelte mig en Præmie paa 5 Rdlr., da jeg var færdig ved Seminariet, fordi jeg (sagde han) havde været den flittigste Elev i den Klasse, som blev dimitteret tillige med mig.

Under mit Ophold ved Seminariet manglede jeg undertiden de fornødne Penge; thi baade mine Forældre og min Kjæreste vare fattige paa Penge; men de gjorde velvilligt for mig, hvad de kunde; om de ikke kunde anderledes, saa laante de Penge til mig i den Forventning, at jeg selv kunde betale Laanene, naar jeg efter Læretiden kom i Virksomhed, og dette lod sig Gud ske Lov! ogsaa gjøre.

Foruden Klæderne, som mine Forældre skaffede mig, koste-

de mit 2 Aars Ophold ved Seminariet kun 150 Rdr.; men det sidste Aar læste jeg 2 á 3 timer hver Dag eller Aften med en Søn, som de Folk havde, jeg logerede hos, og saa holdt jeg ham fri for at gaae i Skole. Drengen, der omtrent var 12 Aar, var rigtig flink, og Forældrene glædede sig over hans Fremgang, og derfor vare de maaske ogsaa saa gode imod mig, som jeg ovenfor har nævnt; og desuden toge de kun 26 Rdr. af mig for min Kost og Logie et heelt Aar; og dog havde jeg vistnok det bedste Logie, som nogen Seminarist havde; thi min Seng stod i deres Stadsestue; men jeg boede omrent 1/4 Miil borte fra Seminariet, og dette Stykke Vei maatte jeg altsaa spasere baade Morgen og Aften; men i Almindelighed læste jeg paa mine Lectier underveis.

Det var som sagt ofte haardt nok; man naar jeg tænkte paa min kjære Pige, saa kunde dette saadan oplive mig, at jeg næsten aldrig blev rigtig trædt. Hun var ogsaa saa god, at hun jævnlig skrev mig til, og endskjøndt hun skrev en simpel Haand, saa har jeg dog aldrig faaet Breve, der saaledes har glædet og styrket mig, som hendes Breve gjorde, endskjøndt det ogsaa var mig til stor Fornøielse, naar jeg fik Brev fra mine Forældre. (Jeg har endnu 10 af de Breve, som min Kjæreste skrev til mig, medens jeg var paa Seminariet, og hun har 48 Breve, som jeg har skrevet til hende).

Da jeg kom hjem fra Seminariet, hvorfra jeg havde Beviis for den Flid og rosværdige Opførsel, som jeg der havde udviist, var det en Selvfølge, at mine Forældre, Sødskende og Venner glædede sig derover; men Ingen blev dog mere glad end min Kjæreste. Nu kunne vi jævnligt besøge hinanden baade i Lindum og Vammen, og fra den Tid mærkede vi ikke, at Nogen havde Noget at indvende imod vor Forlovelse, endskjøndt jeg havde en Deel Gjæld, som efterhaanden skulde betales.

Da jeg var blevet kaldet til at være min sl. Faders Eftermand, holdt min Kjæreste og jeg med stor Glæde Bryllup, som stod i Lindum Skole, fordi min Svigermoder ⁴³ i den Tid var syg. Hun var derfor ikke med til vort Bryllup; men forøvrigt var vor familie paa begge Sider samt en Deel af Beboerne i Lindum og Vammen og et Par af mine Meddimitter (Nielsen og Veltegaard) tilstæde til vort Bryllup. og Hr. Pastor Zahrtmann, som vi før begge havde tjent, holdt en meget hjertelig og hæderlig Brudevielse for os, hvorover vi og vort Bryllupsselskab meget glædede sig, og Gud velsignede os ogsaa paa denne vor Glæ-

desdag, den 28. Juni 1836, med et meget smukt og godt Veir. Det bemærkes, at min Svoger og Søster (Lund og Mariane af Christiansfeldt) ogsaa vare tilstede ved vort Bryllup. samt Skolelærer Bøgeskou i Vammen og hans Kone. Anders Bødker i Bigum, som min Kjæreste havde tjent, var vor Musikanter. Alle vore Gjæster glædede sig med os, og stræbte at gjøre os vor Bryllupsdag saa glad og behagelig som muligt.

Nu var altsaa Brylluppet holdt. Nu havde vi, af Guds Naade! naaet vore Hjerters høieste Ønske her i Verden. Nu vare vi Mand og Kone sammen. Men nu maatte vi ogsaa tænke paa, hvorledes vi kunne fortjene det daglige Brød, og faae vor Gjæld betalt, som omtrent var 150 Rdlr., der i den tid ikke var saa ubetydelig en Sum i Forhold til vore smaae Indtægter. Vi toge begge alvorligt fat paa vor Gjerning, jeg som Lærer, og hun som fornuftig, meget virksom og sparsommelig Huusholder.

Vi havde begge den Lykke at være opdraget af vore kjære Forældre i Tarvelighed og Arbeisomhed, og vi fulgte troe deres Exempel. Vor gode Gud i Himlen og vor inderlige gjensidige Kjærlighed styrkede os, og snart sporedes Guds Velsignelse baade i vor Gjerning og i vort Huus, hvorfor vi heller aldrig kunne fuldtakke Gud, for alle hans Velgjerninger imod os, som langt overstiger vor Fortjeneste og Værdighed.

I 11 Aar boede vi i Lindum, og det lykkedes mig at vinde baa- de Beboernes og mine Foresattes Tilfredshed, hvorfor jeg ogsaa, efter deres gode Anbefaling, og især ved hans Høivelbaarne Hr. Biskop Øllegaards ⁴⁴ kraftige og geistige medvirken, blev befordret til et mere indbringende Embede i Salling den 11te October 1845.

Da vi flyttede fra Lindum kunde vi, ved at sælge en Deel af vor Besætning, betale Resten af vor Gjæld. Ved vor Afreise fra Lindum viste Beboerne sig særdeles velvillige og tjenestagtige imod os; thi flere end vi behøvede tilbøede at give os Befordring 7 Miil til vort nye Hjem, og 7 Vogne kjørte, uden Betaling, os og vore 3 Børn og Bohave til Salling Skole. Her begyndte vi ligesom i Lindum med stadig Flid at røgte vor Gjerning, og det sporedes ogsaa her, at Guds Naade og Velsignelse var med os i enhver Henseende. Og vi maae atter indrømme, at vi aldrig kunde fuldtakke Gud og vore Medmennesker for de utallige Velgjerninger og Naadegaver, som vi have modtaget.

Vore Embeds-Indtægter i Salling vare i Gjennemsnit aarlig 100 Rdlr. mere end i Lindum, og her til kom, at jeg havde den

Lykke at købe Landeiendom, hvilken meget forbedrede vor Stilling, og er nu til stor Gavn for os og vore Børn. 5 Aar efter, at vi vare flyttede til Salling, 1850, købte jeg for 100 Rdr. et Huus og en lille Toft til af min Nabo Jacob Jensen, og gjorde dette i den tanke, at min Familie dog kunde have Huuslye, hvis jeg muligen snart kunde døe; 1852 købte jeg for 500 Rdr. og Aftægt min Nabo Laurs Sahls Eiendom, som bestod af Halvdelen af en Eiendom, der stod for Hartkorn 2 Tønder 7 Skp.; og 1855 købte jeg for 900 Rdr. og en lille Aftægt af min Nabo Jens Christensen Pedersen den anden Halvdel af fornævnte Eiendom, der bestaaer af 25 Tønder Agerland god Jord, et lille Engskifte til et Læs Hø, et Hedeskifte og et Tørveskær, hvorpaa der aarligt avles et godt Læs Hø og kan skjæres de fornødne Tørv til en Familie i det mindste i 100 Aar.

1859 købte jeg, for 260 Rdr., en Engskifte til 2 à 3 Læs Høe i Nørkjæret af Hr. Hansen paa Holchasminde.

1862 købte jeg ved Auction over Gundestedgaards Enge i Nørkjæret 2 Parceller, der tilsammen kostede 505 Rdr. foruden Auctions-Omkostningerne, der nok beløb sig til 50 Rdr. Paa disse 2 Parceller avles 6 Læs Høe.

1865 købte jeg et Huus på Salling Gade af Niels Nørgaard for 50 Rdr.; og 1875 købte jeg et Huus og en Gadelod af Lars Johnsen for 281 Rdr. Disse tvende sidstnævnte Huse, og det første, som jeg købte af Jacob Jensen, har jeg igjen solgt og derved tjent ialt 300 Rdr.

1864 købte jeg af Niels Vilsen en marklod paa 10 Tønder Land for 1500 Rdr. til min Svoger Peder Jacobsen og vor Datter Nicoline ⁴⁵, og 1867 købte jeg for 500 Rdr. en Englod til dem, hvorpaa aarlig avles 5 Læs Høe, og 1865 byggede vi et Huus paa Markloden, som kostede i det mindste 600 Rdr. at bygge. Vor svoger Peder Jacobsen døde den 16. octobr. 1868, og den 13. April 1869 blev hans Enke gift med Ungkarl Peder Christian Jensen Lysgaard, som, Gud skee Lov! er en rask og dygtig Mand, og viser sig kjerlig og omhyggelig for sin Kone og deres Børn, saa vi rigtig glæde os derover.

1861 købte jeg i Forening med Jens Holm en Marklod af Johan Christian for 1700 Rdr., og samme Aar opførte vi i Forening bygninger til Jens Holms Søn Peder Christian og vor Datter Lausine. ⁴⁶

De leve glade og lykkelige, og Gud har skjænket dem 9 raske Børn.

1864 døde Jens Holm. Han var en meget dygtig, fornuftig og elskværdig Mand, som ei blot savnes af hans Enke og Børn, men ogsaa af os og mange Flere.

1870 var jeg med vor ældste Søn Niels Thoft i Haverslev, hvor vi købte hans Svigerforældres Gaard for 9000 Rdr. Denne Gaard har 3 Tønder og 6 Skipper Hartkorn, med omtrent 120 Tønder Land Ager og Eng, hvorpaa holdes en Besætning af 32 til 36 Fækreaturer, 6 Heste, 20 Faar og nogle Svin. Baade han og Konen ere virksomme Folk, og Gud har kjendelig velsignet deres Virksomhed. De har meget forbedret Gaardens Bygninger og navnlig opført en stor ny Lade, og forrige Aar afbetalte de 2000 Kroner paa deres Gjæld. Gud har skjænket dem 4 raske Børn.

1856 byggede vi i Salling Bye en Lade, som vi 1872 flyttede her ud paa vor Mark, og samme Aar byggede vi her et Fæhuus, og vor nuværende Aftægtshuus, som vor Søn Lund og hans Familie⁴⁸ har boet i, indtil vi den 16 Februar 1877 selv flyttede hertil. I dette Huus har vi en lille Stadsstue, et rummeligt Sovekammer, et Gjestekammer, et Spisekammer, et Kjøkken, et Vordsted, en Gjøstestald og rummelig Plads til vor Brændsel. Sidste Efteraar lode vi Værelserne male og tapetsere, saa min Kone og jeg, og vor yngste Datter, som er hos os, nu boe meget behageligt; tædt ved 3 af vore Børn og Svigerbørn.

Fra hvert at disse 3 Stæder kommer dagligt en Søn til mig, 5 á 6 Aar gammel, som jeg nu underviser fra kl. 9 til 12. Derved har jeg en behagelig Anvendelse af min Tid, og kan gavne de kjære Smaae, saalænge Gud vil forunde mig Evner dertil. Sidste Sommer byggede Lund sig et smukt og godt Vaaningshuus i søndre Side af Gaaarden, hvor han og hans Familie nu boe. Der er kun nogle faae Alen mellem Lunds og vor egen Yderdør. Lund og hans Kone har 3 Sønner, som besøge os hver Dag, og vi glæde os over dem, ligesom ogsaa over vore øvrige Børnebørn, naar de besøge os.

1874 den 5 November gav jeg Lund Skjøde paa Gaarden med dens tilhørende Eiendomme, som med Engene iberegnet staaer for Hartkorn ialt 3 Tønder O Skp. 3 Fdk. 1 Album og Gammelskat 15 Rdlr. 20 1/2 Skilling. Min Gjæld paa det Hele, som Lund paatog sig med Gaarden, var omtrent 1800 Rdlr., men dertil svarede der med Gaarden følgende Besætning af Kreaturer og Avlsredskaber. Desuden skal Lund betale sin Søster Karen Kirstine 200 Rdlr. og hvert Aar, saalænge vi alle

3 leve, svare os følgende Aftægt: 6 Tønder Rug, 4 Tønder 2/4 Byg, 4 Tønder Kartoffler, 6 Lispund godt Mellemlæsk, 8 Lpd. fedt Faarekjød, 3 Lpd. Ost af en god Slags, 2 Ol Sild, 1 Ol Flynder, 3 Skpr. Salt, 4 1/2 Lpd. Smør, 1/2 Lpd. Svinefedt, 2 Ol Æg, 1 Lpd. Tælle, 9 1/2 Pd. Tvist, 1 Lpd. Uld, 18.000 Skudtørv, 1 godt Læs Lyng, 2 Læs Strøsand, 8 Lpd. frisk Rughalm, 2 Lpd. Rugtag og 32 Rdlr. (eller 64 Kroner) i contante Penge, samt hver Dag 3 Potter nymalket Mælk. Desuden skal Lund og hans Kone gaee os tilhaande i det daglige Liv og i Sygdomstilfælde skaffe os fri Læge og Mediciner og en god Pleie. Naar 2 af os ere døde, skal Lund koste og lønne en god voxen Pige til den Sidstes Opvartning og Pleie; desuden skal han kjøre vort Korn til og fra Mølle, samt give os en beqvem og anstændig befordring med Heste og Vogn, saa ofte vi forlanger det, undtagen i April Maaned og fra den 15. Juli til den 1ste September, og han skal selv være vor Kudsk paa disse Kjøreture. Halvdelen af Haven har vi forbeholdt os til vor egen Brug; men Lund skal grave og gjøde den samt vedligeholde Hegnet, og ligeledes vedligeholde vort Aftægtshuus og Gaardens Brønd, som vi har fri Brug af. Naar vi ere døde, skal Lund lade os hæderlig begrave efter Egnens Skik og Brug; men skal derfor have en forlods Godtgjørelse af Boet paa 100 Rdlr. Til enhver af vore 3 Børn, Nicoline, Lausine og Niels, har vi i Vhare og Penge selv udredet 1000 Rdlr., og vor datter Karen Kirstine har vi givet en Obligation paa 200 Rdlr., som staaer i Høkerens Huus, og desuden faaer hun efter min Død 500 Rdlr., som jeg har sikret hende i Livrente-Anstalten i Kjøbenhavn, og dersom min Kone overlever mig, saa faaer hun af samme Anstalt aarlig 50 Rdlr. foruden hendes Pention, som udredes af Skolefondet med 1/8 af Embedes Reguleringssum, som nu er 1335 Kroner, og hendes Pension kan altsaa blive 166 7/8 Kroner aarlig foruden de ovennævnte 50 Rdlr. eller 100 Kroner, som hun kan faae af Livrente-Anstalten. For at min Kone og Datter kunne faae de ovennævnte Penge af Livrente-Anstalten i Kjøbenhavn, har jeg siden 1856, altsaa nu i 20 Aar, hvert Aar, indbetalt omtrent 25 Rdlr., og denne Indbetaling skal jeg fremdeles gjøre, saalænge jeg lever, undtagen naar min Kone dør før jeg, saa faaer jeg aarlig 10 Rdlr. 3 Sk. Afslag i min Indbetaling.

At det Anførte kan sees, at jeg, foruden at passe mit Embede, har haft en Deel Andet at tage Vare paa med mine Eiendoms-Handler og som Gaardmand. Nu kunde Nogle maaske spørge:

Om jeg ikke havde forsømt mit Embede for at passe andre Ting; men Gud være lovet! Dette har aldrig været Tilfældet! Til Gaardens Drift holdt jeg Folk, Karl, Pige og vore Børn; og min Kone var en fortrinlig Forvalter, som, bedre end jeg, forstod at ordne Arbeidet, og desuden aldrig skaanede sig selv for at tage kraftig fat paa, hvad der var at gjøre baade i hendes Huus og paa vore Eiendomme. Desuden forstod hun altid at føre en fornuftig Huusholdning og vise en klog Sparsommelighed, og Gud lagde sin faderlige Velsignelse i hendes Bestræbelser, og derfor er det gaaet godt frem for os, og vi har aldrig savnet det Fornødne; men har, som sagt før, sparet Noget sammen til vore Børn, som Gud været lovet Alle have Huus og Hjem og ere godt gifte! Et glæder vi os ogsaa over, at vi aldrig have gjort nogen Indvending mod vore Børns Forlovelse; men derimod have vi velvilligt bekostet deres Brylluper, og siden hjulpen dem det bedste, vi kunde, og jeg troer ogsaa, at alle vore Børn og Svingerbørn ere glade ved os og taknemlige for, hvad vi have gjort for dem. Vi ønske hjerteligt, at Gud fremdeles vil være med dem og deres dyrebare Børn! Og ingen Aften eller Dag gaaer hen, uden at vi jo i vore Bønner inderligt anbefale dem Alle til Gud Faders Naade og Varetægt!

Jeg har, som sagt, kjøbt Eiendomme, men sjældent har jeg haft de Penge, som jeg lovede ud, naar jeg gjorde saadanne Handeler; men jeg gik altid ærligt frem dermed, og havde derfor en ypperlig Credit, til jeg kunde betale; og det har gavnet mig meget. Jeg har flere Gange laant af Een og betalt en Anden med, for at mine Creditorer kunde faae deres tilgodehavende Penge til den Tid, jeg havde lovet, og netop derved kan man vedligeholde Crediten. Det har ogsaa undertiden skeet, at jeg blev flere Penge tilbudt, end jeg behøvede; men dem har jeg aldrig taget imod; thi man bør aldrig gjøre unødvendig Gjæld, men derimod betale snarest muligt, og altid til den Tid, man har lovet.

I 11 Aar var jeg Lærer i Lindum og Sjørring for omtrent 50 Børn. Til Sjørring Skole havde jeg omtrent 1/3 Miil som jeg gik 3 Dage i Ugen. I Salling Skole var jeg Lærer 31 1/2 Aar for 80 indtil 90 Børn. I mine kraftige Aar havde jeg det Held, at min Skole var anset for at være en af de bedste her paa Egnen, og derfor kom flere Forældre til mig fra Omegnen, ja stundom flere Mile fra, og forlangte deres Børn i mit Huus for at blive underviiste i min Skole. Paa den Maade har vi haft over 30 frem-

mede Børn i Huset, der i enhver Henseende bleve behandlede som vore egne. Dette kunde lade sig gjøre, fordi jeg havde en Kone, der ingen Uleilighed sparede, men antog sig de fremmede Børn med moderlig Kjærlighed. Baade vore egne Børn og de fremmede skulde om Aftenen og Morgenen lære deres Lectier, og det var da især min Kone, som hjalp dem. Hun havde undertiden 6 Børn at læse med, og det var ingen lille Uleilighed, da de foruden Underviisningen skulde forsynes med Mad, Drikke og Seng samt kæmmes og vaskes. Det er en Selvfølge, at vi fik Betaling for at have de fremmede Børn i Huset, og desuden fik min Kone ofte en Foræring som Paaskjønnelse for hendes moderlige Omsorg for disse Børn. Alt dette bidrog ogsaa til at forbedre vor økonomiske Stilling.

Jeg var Lærer i 42 1/2 Aar og samtidig Gaardmand i 22 Aar. Min Gjerning som Landmand var meget ubetydelig; thi dertil havde jeg ingen Leilighed, da mine Embedsforretninger i Skolen og Kirken stadig fordrede min Tid og alle mine Kræfter, og aldrig kan jeg fuldtakke Gud, som af sin faderlige Naade gav mig Lyst og Evner til at passe det vigtige Kald, som jeg ved Eeds Aflæggelse havde forpligtet mig til at varetage med Iver og Troskab efter Guds og Kongens Love.

Alle Læreres Overlærer, vor Frelser Jesus Christus, siger: "Lader de smaae Børn komme til mig, og forhindrer dem ikke; thi Guds Rige hører dem til!" Derfor lader christelige Forældre deres Børn døbe, for at de til evig Tid skulle høre Gud til, og Daaben er Døren til Guds salige Rige.

Jeg ønskede i mange Aar at faae Kjøbenhavn at see, og 1872 da den store Udstilling holdtes der, lykkedes det mig at komme derover. Den 24. August om Morgenen kl. 7 1/2 toge Hr. Forpagter Nors paa Vestergaard og jeg (Skolelærer Thoft) af Salling fra Hjemmet for at reise til Kjøbenhavn. Kl. 11 1/2 seilede vi fra Løgstør og kom til Aalborg Kl. 3. Kl. 5 seilede vi fra Aalborg paa Dampskibet Dania, Kl. 7 naaede vi Hals, Kl. 11 Anholdt, Kl. 3 1/2 Helsingør og Kl. 6 om Morgenen Kjøbenhavn. Det var Maanelyst og stille Veir, hvorfor vi havde en meget behagelig Reise til Kjøbenhavn, og Ingen på Skibet blev søsyg. Naar vi ønskede det, kunde vi gaae ned i Kahytten og ligge os at sove i en Køie; men jeg sov slet ikke, derimod gik jeg meget paa Dækket og morede mig ved at see Laternen paa andre Skibe, samt Fyrskibe og Fyr, som næsten stadig var at see. Da vi seilede forbi Helsingør og Kronborg Fæstning ind i Øresund var det en

stor Fornøjelse at se de mangfoldige Skibe i Sundet, Helsingborg i Sverrig, Helsingør og den hosliggende Fæstning, hvorpaa der var et Fyr. Man kunde ogsaa see 2 Fyr paa det nordlige Sjælland og Kullens Fyr paa Sverrig. Fra Helsingør til Kjøbenhavn seer man paa Sjælland næsten kun Skove, Haver og Lyststæder, der, især for den, som ikke har seet det før, frembyder et meget tiltalende og opløftende Syn.

Jeg tvivler om, at man ret mange Stæder i Verden seer Naturens Skjønhed og Pragt i den Grad, som naar man seiler gjennem Øresund og skuer ind over Sjællands smukke Skove med deres mange Lyststæder, samt Kjøbenhavn og dens smukke Omgivelser. Ved Indseilingen ligge Danmarks største Skibe, som vi saae, og i Nærheden deraf paa nordre Side af Kanalen, hvor vi kom iland, ligger Kongens Residensslot Amalienborg. Da vi vare komne iland, vare strax flere Droschekjøretøjer tilstæde, som tilbøde Befordring. Man behøver blot at sætte sig op, og nævne Gaden og Husnummeret, hvor man vil hen, saa kører Droschekudskens strax i rask Trav til det paa-pægede Sted. Vi tog en Drosche, som kjørte os til Sophiegade N. 28 og 30, hvor Nors's Svigerforældre boede. Paa denne Kjøretur, som blev betalt med 3 Mark, kom vi igjennem flere Gader over Amagertorv og Knippelsbro og et langt Stykke ud paa Christianshavn. Frøken Holm modtog os ved Skibsbroen og ledsagede os hjem til sine Forældres Bopæl, hvor vi logerede i den Tid, vi vare i Kjøbenhavn. Da vi Søndagen den 25. august efter Ankomsten til vort Logie, havde spist Frokost, fulgte Frøken Holm mig her i Byen til en Hattemager, hos hvem jeg købte en nye Hat. Derefter gik Nors og jeg i Vartou Kirke, hvor Biskop Grundtvig prædikede.

Han døde nogle Dage efter den 2. September 1872, da han var 89 Aar gammel (+ 8 dage). I Kjøbenhavn har de den Uskik at laase kirkestolene, saa at en Fremmed maa staa paa Gulvet under Tjenesten. Biskop Grundtvig saae noget afkræftet ud, og en Kirkebetjent ledsagede ham ind i Kirken og ligeledes op paa Prædikestolen; men da han traadte ind i Kirken, stod hele den talrige Menighed op! Jeg kunde kun høre lidt af Prædiken, men den deilige Sang var mig til Opbyggelse. Efter endt Gudstjeneste besaa vi Frue Kirke, hvor Frelseren og hans 12 Apostle ere at see i fuld Størrelse. De ere lavede af den berømte Billedhugger Thorvalsen, hvis Museum og Grav ved Christiansborgs Slot, vi ogsaa toge i Øiesyn. Derefter vare vi

oppe paa det runde Taarn, som er 114 Fod høi, dog naaede jeg ikke heelt op paa Taarnet, da jeg allerede var trædt; men jeg var dog saa høit oppe paa den brede Gang, at jeg igjennem Vinduerne kunde see ud over Byen til de forskjellige Sider. Øltapper og Beværtningmand Chr. Pedersen ⁴⁹, som er gift med en Søster til Madame Holm, og boer paa lille Kjøbmagergade Nr. 60, inviterede os til Middagsselskab. Derefter spadserede vi imellem en utallig Mængde Mennesker paa Volden og Vesterbro til Tivoli, hvor vi hørte flere Sangerinder og Skuespillere deriblandt den berømte Pjere, som øvede de meest grinagtige Kunster, der bragte de mange tusinde Tilskuere til at skogerlee og klappe i Hænderne. Et Musikselskab af 30 personer udførte den yndigste Musik. Først Kl. 1 om Natten forlode vi Tivoli og kjørte i en Drosche hjem til Pedersens, hvor vi atter spiste, og gik derefter til vort Logie.

Mandagen den 26. August saae vi Udstillingen, som holdes i en overordentlig stor nye Bygning på Sydsiden af Vesterbro. Der var en ganske overordentlig Mængde af udmærkede Ting at see f. Ex. Vogne, Plove, Harver, Væve, Spinderokker, alle Slags Møbler, Manufaktur, Glas- og Porcellain-Vare, Bøkerarbeide, Fiskegarn, Sølv- og Guldarbeide, Alle Slags Haandværksarbeide, Fabrikarbeider, Jernvhare og Maskiner, et Jernhuus, 1 Kirkeklokke m.m.M. Til Erindring om Udstillingen lavedes der en Medaille, som jeg kjøbte for 2 Mark. Den Dag var Udstillingen besøgt af Kongen og den kongelige Famile, og ialt 27.000 Msker.

Tirsdagen den 27. August var jeg i 4 Skoler paa Christianshavn, hvor jeg hos Inspectør Matzen ⁵⁰ hørte paa Undervisningen i Naturhistorie, Geographie, Fædrelandshistorie og Sang, og hos Lærer Wethjer ⁵¹ saae jeg Skrivning, Regning og hørte Geographie og Hovedregning. Desuden var jeg, vesten for Byen ved Rysensteen, tilstæde ved en Svømme-Examen for omtrent 700 Drengene. Samme Dag var jeg ved Rosenborg Slot, hvor Fodgarderne havde Øvelse, og paa Sølvgadens Caserne, hvor jeg besøgte J. Chr. Jacobsen, og hørte paa en Forelæsning for Soldaterne. Nors og jeg vare ogsaa en Tuur ude paa Amager hvor Attoleriet havde Øvelse, og endelig besøgte jeg atter Udstillingen og Skræder Jensen, P. Lysgaards ⁵² Broder.

Onsdagen den 28. August kjørte fornævnte Pedersen med Nors og mig til Klampenborg i Kongens Dyrehave omtrent 2 Miil nord for Kjøbenhavn. Paa denne yndige Skovtur langs

med Øresund er hele Egnen som en skøn Have, der er bebygget med mange pragtfulde Lyststæder, hvor en Deel af Kjøbenhavns høie og allerhøieste (de kongelige) Herskaber residere om Sommeren. Paa Sundet talte jeg over 100 større og mindre Skibe. I Skoven, der meest bestaar af deilige store Bøgetræer, saae vi flere Hjorter og andre vilde Dyr. Paa Hjemturen fra Dyrehaven kjørte vi lidt længere i Vester og kom tædt forbi Bernstorff Slot, i hvis Nærhed den Kongelige Familie spadserede, og nærmere Kjøbenhavn kom vi forbi Kronprinsens Sommerresidens, Slottet Charlottenlund. Vi saae ogsaa Jernbanetoget, som i hver halve Time gaaer frem og tilbage mellem Kjøbenhavn og Dyrehaven. Naar man gik paa Kjøbenhavns Gader, og som Fremmed maatte spørge sig frem, fandt man en særdeles velvillig Forekommenhed, og Mange gik gjerne med et stykke hen ad Gaden, for at vise den Ubekjendte paa ret Vei. Af det foregaaende vil sees, at Hr. Pedersen gjorde alt muligt for at more os; i hans Huus nøde vi meget Godt, og hele Familien var særdeles opmærksom og forekommende imod os, og ligeledes Hr. Holm og Familie, og Jensens. Min Reisefælle Hr. Nors befandt sig ikke ganske vel, hvorfor han blev i Kjøbenhavn et Par Dage, efter at jeg reiste derfra, og vi bestemte at mødes i Aarhus Søndagen efter, hvilket ogsaa skedte.

Torsdagen den 29. August om Morgenen Kl. 6 og 45 M. ledsagede Skrædermester Jensen mig til Banegaarden paa Vesterbro. Jeg reiste da med Jernbanetoget fra Kjøbenhavn inderlig glad over Alt det, jeg i 4 Dage havde hørt og seet i denne store smukke Stad, som har 200.000 Indbyggere. Kl. 7 og 30 M. kom Toget, jeg var med, til Roskilde, Kl. 8 og 16 M. til Ringsted, Kl. 8 og 48 M. til Sorø, Kl. 9 og 10 M. til Slagelse og Kl. 9 og 34 M. til Korsør, hvor Dampskibet holdte parat til at modtage de Reisende. Under Seiladsen de 4 Miil over Beltet havde vi Søgange og Storm, og Nogle, navnlig ef Quindekjønnet, bleve meget søsyge og kastede dygtigt op paa Dækket; men jeg og de fleste af Mandfolkene bleve dog ikke syge. Kl. 11 og 2 M. landede vi ved Nyborg paa Fyen, og fortsatte strax Reisen paa Jernbanen. Kl. 12 og 5 M. kom vi til Odense, Kl. 1 og 25 M. til Midelfart og Kl. 1 og 30 M. til Strib, hvorfra vi med Dampskib naaede Fredericia kl. 1 og 55 Minutter. Derfra tog jeg med Dagvognen til Christiansfeld, hvor jeg kom Kl. 5 1/2, og blev modtaget paa Gjæstgivergaarden af min Svoger, Bager Grøndahl, som jeg fra Kjøbenhavn af havde meldt min Ankomst.

Fredagen den 30. August om Formiddagen var min Søsterdatter Madame Grøndahl og jeg paa Kirkegaarden, som ligger smukt tædt norden for Christiansfeld, for at besee hendes forældres Gravstæder, som har følgende Paaskrift: Franz Lund, født i Nørre Bølling ved Foldingbro den 7de Juli 1775 hensov den 21de december 1864 i Christiansfeldt. (Han var Brødre-menighedens Missionair i Danmark). Mariane Lund, født Thoft, født i Lindum ved Viborg i Nørrejyland den 10de Juni 1795, hensov den 13 Mai 1871 i Christiansfeldt. Samme Dags Eftermiddag den 30 August kjørte Grøndahl med sin Kone og mig til Bramdrup ved Haderslev, hvor vi besøgte min Søstersøn Gmd. Nicolai Christensen. Denne Familie modtog os meget venskabeligt, og Nicolai gik omkring med os og foreviste os sine Kreaturer og Eiendomme, som ligge smukt ved Gaarden omgiven af deilige Skove. Han har siden den tid begyndt et Gjæstgiveri paa Gaarden. Lidt hen paa Aftenen kjørte vi gennem de smukke Skove og den romantiske Egn hjem til Christiansfeld.

Løverdagen den 31. August var Madame Grøndahl og jeg atter paa Kirkegaarden [Gottersalen, fejl for Gottesacker] for at besee min Moders Søstres og Forstander Jacobsens Grave, som har følgende Paaskrift: Karen Christensen født i Fousing den 12te Juli 1774 og hensov i Christiansfeldt den 13de Juli 1856. Kjersten Christensen født i Fousing ved Holstebro den 26 April 1780 og hensov i Christiansfeldt den 25 April 1851. Efter disse to Tanter bærer vor Datter Karen Kirstine Navn. Andreas Jacobsen født i Skjern ved Ringkjøbing den 26 Juni 1801 hensov i Christiansfeldt den 2den Januar 1870. Han var i flere Aar Byens Forstander og gift med min Faders Søsterdatter Fru Jacobsen, som endnu lever som Enke i Christiansfeldt. Samme Dags Eftermiddag besøgte vi hende, og saavidt jeg erindre, vare vi i Kirke paa Gotterssalen om Aftenen kl. 7.

Min Ferietid var nu næsten udrunden, og jeg maatte nødvendig paa Hjemreisen, da jeg ellers gjerne var bleven i Christiansfeldt lidt længere, hvor der overalt, hvor jeg kom, vistes mig Opmærksomhed.

Søndagen den 1ste September om Morgenens kl. 4 kjørte Grøndahl og hans Kone mig til Kolding, hvor vi kom Kl. 5 3/4. Toget skulde gaa derfra nordpaa kl. 6, men blev forsinket 1 Time, fordi Toget, som kom nordfra, lidt udenfor Kolding var

kjørt over en Stud, som laa knust og sønderreven. Derved var Locomotivet kommen ud af Skinnerne og blevet noget beskadiget, men forøvrigt var der Gud ske Lov og Tak! ingen Skade skeet. Kl. 7 kom jeg med Toget fra Kolding, til Fredericia, Veile, Horsens, Skanderborg og Aarhus, hvor vi kom Kl. 12.

I Aarhus, hvor jeg efter Aftale traf sammen med Nors, vare vi i Domkirken, hvor Provst Boisen⁵³ prædikede, og derefter besøgte vi Cancelliraad Nors og Lærerinden Frøken Nors samt den monradske Familie, som traf os i Kirken og bød os hjem. Kl. 6 toge Nors og jeg med Toget fra Aarhus over Randers til Hobroe, hvor vi kom kl. 9 1/2. Der var min Søn Niels, som kørte os til Haverslev, hvor vi kom kl. 12 1/2 om Natten.

Mandagen den 2. September besaae vi min Søns Eiendom, og Kl. 2 kørte vi fra Haverslev med Nors's Befordring, som var kommen fra Salling for at hente os. Kl. 6 1/2 kom vi lykkelig og vel hjem til vore Kjære i Salling, som modtog os med inderlig Kjerlighed, og hjertelig glædede sig med os over den behagelige og lykkelige Reise, vi havde gjort, og hjalp os til at takke Gud, som af sin faderlige Naade havde bevaret os for Uheld paa Reisen og ført os vel hjem igjen!

Noter

1. Se "Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede" (herefter citeret Vækkelser) V. De senere jyske Vækkelser. Herrnhutismen, forsamlingsbevægelsen og grundtvigianismen i Nørrejylland ca. 1815-1850. Af Frands Ole Overgaard og Anders Pontoppidan Thyssen, Kbh. 1970, især s. 30-66.
2. Vækkelser V, især 225-228.
3. Ejnar Poulsen: "Hardsyssels Degnehistorie" I, s. 108.
4. Vækkelser IV. De ældre jyske vækkelser. Brødremenigheden. Af Anders Pontoppidan Thyssen. "De stærke Jyder". Af Herluf Hegnsvad, Kbh. 1967, s. 268.
5. Ejnar Poulsen: "Viborg Amts Degne- og Skolehistorie", 1957, s. 443.
6. Levnedsløb i Christiansfeld.
7. Ældste datter var Georgine Caroline Elisabeth Lund, født 6. juli 1830 i Skjern. Gift med nordmanden Peter Larsen, født 1. sept. 1829 i Størdalen (Norge), missionær på Jamaica 1859-1903. Larsen blev 1901 ordineret til herrnhutisk biskop på Jamaica. Jvf. F. C. Høy: "Sendebud i Kristi Sted". 200 danske i Brødremenighedens Mission. Christiansfeld 1943, s. 109, 11.
8. Johanne Rudolphine Sophie Lund, født 7. juli 1833 i Skjern. Havde været lærerinde for pastor Balslevs børn i Hammer i Jylland se-

- ner lærerinde i Tyskland, derefter opdrog hun sin svogers missionær Larsens børn. Gift 10. juni 1870. En søn Carl Theodor Grøndahl fødtes 4. april 1871.
9. Vækkelser V, 32.
 10. En søn var dog født i 1818, men døde andendagen efter fødslen; hustruen blev aldrig efter fødslen rigtig rask mere, se L. Petersen: "To hundrede Aars Trosliv" Af Skjerns Sogns Historie, Kbh. 1926, s. 32. Et digt af Frands Lund ved denne hustrus begravelse findes i hans digtsamling "Nogle Sange og Fortællinger i Riim", s. 32 nr. 14 "Ved min første sal. Kones Begravelse".
 11. Mariane Thoft var ikke - som angivet Vækkelser s. 31 note 2 - ved ægteskabets indgåelse 38 år gl. men 32-33, født 10. juni 1795.
 12. De 3 børn var født 6. juli 1830 (Caroline), 7. juli 1833 (Sophie) og 19. jan. 1838 (Adamine). Den yngste omtales oftere i Fr. Lunds ovennævnte digtsamling, se s. 92, 107, 112 (?); hun forblev ugift og var en tid forstanderinde for de ugifte søstre i Niesky.
 13. Et eksemplar i familiens eje, nu hos Jesper Holm Jespersen, Løgstedgård har følgende dedikation: "Dies Buch angehört de 1 (liebe) verwietwete Schwester Maria Christine Sörens geboren Lund in Sarepta zun Andenken von ihn Bruder Franz Lund i Schiern". Sarepta er formentlig Herrnhuternes koloni i Rusland. Om bogen har været derovre, og hvorledes den i så fald er kommet tilbage til Danmark er ukendt. Eksemplaret er værdifuldt ved rettelsen af nogle trykfejl i teksten, formentlig foretaget af Lund selv.
 14. Det først anførte vers er 3. vers af nr. 57 s. 113, der begynder "Du min kjære Marian!". Det andet vers er nr. 46 "Til min Ægtefælle paa hendes Fødselsdag" (s. 97). Jvf. Vækkelser V, 37.
 15. Vækkelser V, 45ff.
 16. Vækkelser V, 56
 17. Vækkelser V, 57.
 18. Vækkelser V, 57 g.
Ordlyden af Mariane Lunds bønsskrift til dronningen er ukendt.
 19. Vækkelser V, 48. Jvf. L. Petersen; anf. arb. s. 39 ff.
 20. Vækkelser V, 651. Jvf. L. Petersen; anf. arb. s. 78.
 21. Vækkelser V, 66.
 22. Brorsons Svanesang findes s. 32-33 i Lunds digtsamling: de sidste 4 vers gengives her.
 23. Afspændes: Der står egentlig "afhendes"; antagelig en trykfejl, der i familiens eksemplar er rettet til "afspændes", formentlig af Lund selv.
 24. De to første vers af nr. 50 (s. 105) i Lunds trykte digtsamling. Det sidste af ialt 5 vers slutter: "Hent mig snarlig, Før mig vaerlig, I, som Sjæle her afhente; Siig, naar jeg kan Eder vente".
 25. P. Storgaard Pedersen: Brødremenighedens Virksomhed i Hardsyssel i "Hardsyssels Aarvog" IV, 1910, s. 134.
 26. P. Storgaard Pedersen i Hardsyssels Aarvog IV, 1919, s. 154.
 27. Vækkelser VII, 384.
 28. Om Peter Larsen se F. C. Høy: "Sendebud i Kristi Sted. 200 danske i Brødremenighedens Mission", Christiansfeld, 1943, 109, 111; han opnåede det imponerende antal af 45 års tjeneste i engelsk Vestindien. Lunds ældste datter var Georgine Caroline Elisabeth

- Lund, født 4.7.1830, viet i Christiansfeld 26. nov. 1858 - 25 nov. 1858 til Peter Larsen (født 1. sept. 1829).
29. Det var Johanne Rudolphine Sophie, født 7. juli 1833 i Skjern, viet 10. juni 1870 i Christiansfeld; hun havde i Hammer i Jylland været lærerinde for pastor Balslevs børn, senere lærerinde i Tyskland, derefter opdrog hun sin svogers, missionær Larsens børn med søsteren i Christiansfeld. Kirkebogen for Christiansfeld (Kopi i Rigsarkivet) noterer, at hun i sit ægteskab havde stor sorg og bekymring i forretning og familie, men bar det med stilfærdigt, troende sind.
 30. Vækkelser V, 44.
 31. Se Regnskab over anvendelsen af de 150 rdl., der af indtægten for solgt bly fra Lindum kirketag 1827 ifølge kancelliresolution bestemtes til et nyt skolehus i Lindum, se NLA. Tjele godsarkiv G. 219-38 diverse (1698-1899). Her også bl.a. Repartition af bekostningerne på Lindums skolebygning i 1835.
 32. Nicolai Esmarch Øllgaard var biskop i Viborg stift 1830-54.
 33. Niels Thoft, f. 28. juni 1843 i Lindum, oprindeligt høker i Skarpsalling, fra 1870 gårdejer i Haverslev, født 1866 med Noline Christensdatter.
 34. Lund Paulus Martin Thoft, f. 19. maj 1846 i Skarpsalling, gårdejer, sogneforstander, gift 25. okt. 1870 med Mette Marie Madsen. Af deres 9 børn var den ældste Paulus Nielsen Thoft født 24. nov. 1871 og blev udskrivningschef.
 35. Se NLA. Næsby-Salling-Oudrup sogn. Forhandlingsprot. for Skolekommissionen 1840-54. C185-52.
 36. Som note 35.
 37. Danmarks Lærerforenings Medlemsblad 1884, s. 90.
 38. Christen Nielsen Thoft levede ugift som væver, men forsørgedes af sin familie. Død 22. febr. 1873.
 39. Kammerherre Hans Helmuth Lüttichau (død 1857) besad stamhuset Tjele 1817-57.
 40. Pastor Zahrtmann: Johan Henrik Zahrtmann, 1828-43 præst i Vammen, Bigum og Lindum. Født 1800, gift 1833, død 1867.
 41. Bøgeskou, lærer i Vammen 1830 - 1848.
 42. Sidenius, sognepræst i Lyngby-Albøge Sogne (Djurs Sdr.h.) og forstander for Lyngby seminarium, der var oprettet 1812, nedlagt 1874.
 43. Svigermoder: Karen Troelsdatter, døbt 8. febr. 1777, død 10. nov. 1856, gift 1801 med Laust Troelsen i Vammen, født 24. nov. 1771, død 11. dec. 1854.
 44. Biskop Øllegaard: se note 32.
 45. Noline Marie Thoft, f. 3. juni 1838 i Lindum skole, ældste datter, gift 1. 1863 i Skarpsalling med Peder Jacobsen (død 1868) 2. 13. april 1869 med Peder Chr. Jensen (Lysgaard); der var 2 børn i hendes første ægteskab, og 4-5 børn i 2. ægteskab med efternavnet Lysgaard.
 46. Peder Christian Jensen Holm, født 24. april 1838 i Skarpsalling, født 2. nov. 1860 med Lausine Cathrine Thoft, født 18. nov. 1840, død 1925 i Skarpsalling. Der fødtes ialt 10 børn i dette ægteskab.
 47. Niels Thoft, født 28. juni 1843 i Lindum. Var høker i Skarpsalling,

- fra 1870 gårdejer i Haverslev. Gift 1855 i Salling med Nicoline Christensdatter.
48. Lund Paulus Martin Thoft, født 19. maj 1846 i Skarpsalling, opkaldt efter Frands Lund. Gift 25. okt. 1870 i Salling med Mette Marie Madsen; de fik ialt 9 børn, hvoraf 3 børn før 1877.
 49. Chr. Pedersen: Efter Veiviser for Kjøbenhavn og Frederiksberg for 1876 kan oplyses, at C. Petersen, værtshusholder, boede Lille Købmagergade 60.
 50. Matzen, M., kst.skoleinspektør, Prinsessegade 7, Christianshavn (anf. vejviser).
 51. Wethjer, C. P. skolebestyrer, Dronningensgade 46 (anf. Vejviser).
 52. P. Lysgaard: Peder Chr. Jensen, kaldet Lysgaard, svigersøn, se note 45.
 53. Boisen: Emil Ferdinand Boesen, provst (stiftsprovst), Århus domkirke 1863-77.

Supplement til godsejerklagen i 1776 over mishandlingen af karlene i landmilitsen

Af Jens Holmgaard

I min artikel i BOL OG BY 1991:2 om den vestjyske godejerklage over den behandling, som bønderkarlene i det slesvigske regiment var udsat for under mønstringen ved Ringkøbing i 1776, berørte jeg klagesagens hidtidige behandling i historieskrivningen. Jeg omtalte her, hvad Edv. Holm og K.C. Rockstroh har sagt om den, og hvad der er skrevet om den i de forskellige udgaver af Dansk Biografisk Leksikon i biografiene af generalmajor Johan Friedrich Gotthilf Lehmann.

Hvad jeg derimod på grund af momentan glemsomhed undlod at nævne, er, at også Birgit Løgstrup har omtalt sagen i sin bog *"Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788"*, 1987, side 58-60.

Birgit Løgstrups ærinde er at vise, hvorfor bønderkarlene var bange for landmilitsen, og hvorfor truslen om udskrivning til landsoldat derfor var et effektivt våben i godsejerens hånd. Hendes konklusion er dels, at det ikke var uden grund, at karlene var bange for militærtjenesten, dels at det kunne nytte at klage i enevældens Danmark.

Heri kan jeg naturligvis kun være enig. Men det forekommer mig alligevel, at Birgit Løgstrup neddæmper sagen vel meget. Hun taler om, at "karlene helst ville undgå soldatertjenesten". Ja, det er nok meget mildt udtrykt! Hun siger, at "naturligvis har karlene smurt tykt på deres beretning, når de er kommet hjem". Ja, det kan jo ikke udelukkes. Men vi ved det vel strengt taget ikke. Og tilsyneladende har godsejerne jo i så fald slugt deres overdrivelser råt, da det er deres og ikke karlenes version af hændelsesforløbet, vi kender. Birgit Løgstrup taler om, at der blev ekserceret to timer året rundt, skønt forordningen af 14. september 1774 kun foreskrev én time om

vinteren og to om sommeren. Men ifølge klagen blev karlene ekserceret "to timer og derover....nogle i tre til fire timer". Endvidere mener hun, at en væsentlig grund til godsejerklagen kunne være de ulovmedholdelige 3 dages eksercits før mønstringen ved Ringkøbing, som holdt karlene borte fra landbrugsarbejdet i den travle tid. Ja, det indgår jo også i klagen, men kan efter dennes hele indhold og karakter næppe være den afgørende motivering og er i hvert fald ikke den eneste.

Birgit Løgstrups indgang til klagesagen er Nørholm godsarkiv i Landsarkivet for Nørrejylland (G 463-77c. Diverse korrespondance 1752-1922). Herfra er hun gået videre til Danske Kancelli (i Rigsarkivet), F-42. Koncepter og indlæg til kancelliets brevbog, nr. 1668/1776, som også jeg har benyttet.

Hvis også jeg ud fra det gæt, jeg fremsatte i min artikel, på A.C. Teilmann som initiativtager til godsejeraktionen, var gået til Nørholm arkivet, ville jeg være blevet belønnet med en bekræftelse på, at det faktisk synes at være et rigtigt gæt. I den nævnte korrespondance findes nemlig Teilmanns egenhændige koncept til klagen. Det er naturligvis strengt taget ikke et helt bindende bevis på, at han er initiativtageren. Det er koncipisten til en skrivelse som bekendt slet ikke altid. Teilmann *kunne* på andres opfordring som den, der havde bedst evne til at formulere sig, have taget opgaven på sig efter andres tilskyndelse.

Når Birgit Løgstrup er i stand til at citere, hvad hun anser for den afsluttende kongelige advarsel til generalmajor Lehmann, men som ikke i den form fremgår af sagens officielle akter, af hvilke jeg mener at have set dem alle, så skyldes det et afklip af et brev eller måske af en afskrift af et brev, som ligger ved Teilmanns koncept tillige med den originale skrivelse af 26. november 1776 fra amtmand C.F. Hansen til Teilmann om Kancelliets skrivelse af 16. s.m. Det fremgår af dette afklip, at Lehmann ved en eventuel ny klage måtte vente uden nåde at miste sit regiment samt at anses for uværdig til noget kgl. embede.

Jeg gætter på, at der er tale om en del af et brev eller af en afskrift af et brev, som en person i København, der har haft et ret godt, men dog trods alt ikke helt præcist kendskab til sagen og dens udfald, har sendt til Teilmann eller en af de andre deltagere i godsejerklagen med et referat af, hvad den efter den pågældendes opfattelse er endt med.

Af en tilføjelse til A.C. Teilmanns koncept, nemlig af et kon-

cept til et brev til arveprins Frederik, fremgår det i øvrigt, at klagen er fremsendt til kongen via denne og ikke, som Birgit Løgstrup antager, via amtmændene, Danske Kancelli og "militærkollegiet" (Generalitets- og Kommissariatskollegiet).

Lidt om selvejergodset ca. 1536 i tre jyske herreder

Af Poul Rasmussen

I de tre hæfter, der under titlen "Studier i Århus stifts ældste ejendomshistorie" udkom i kommission på Landbohistorisk Selskabs forlag 1978-1984, er der i anden del af hæfte 1, i hæfte 2 og på side 1-14 i hæfte 3 gjort forsøg på at rekonstruere jordebøger ca. 1536 over selvejernes ejendomme og over kongens og de gejstlige embeders og institutioners godser i henholdsvis Ning, Framlev og Vester Lisbjerg herreder. ¹ Ved hjælp af ejendommenes afgifter, brugernes navne og ejendommenes hartkornsansættelse er ejendommene 1536 derefter søgt identificeret med ejendomme (i matriklen 1662), i matriklen 1664, (i ekstraktmatriklen 1680) og endelig i matriklen 1688. For så vidt som undersøgelsen har kunnet gennemføres med acceptabel fuldstændighed og med acceptabel nøjagtighed, må resten af ejendommene i matriklen 1688 have svaret til ejendomme, som i 1536 tilhørte adelen. ²

Selvejergodset i Ning herred ca. 1536

Som det fremgår af tabellen i anden del af hæfte 1 s. 24 ff. over det hartkorn 1688, der svarer til de forskellige besidderkategoriers ejendomme ca. 1536 i samtlige bebyggelser og sogne i Ning herred, havde selvejerne slet ingen ejendomme i Ormslev by i Ormslev sogn, som grænsede op til hovedgården Stadsgård, i den nu nedlagte by Store Fulden i Mårslet sogn og i byerne Lille Fulden og Beder i Beder sogn, som alle lå lige ved hovedgårdene Skumstrup og Moesgård, samt i byerne Hinnederup, Pederstrup og Tulstrup i Tulstrup sogn, som alle lå tæt ved ho-

vedgården Østergård. Af det samlede hartkorn i de syv byer udgjorde selvejergodset 0 procent, kronens og gejstlighedens gods udgjorde 17,1 procent, medens adelsgodset udgjorde 82,9 procent.³ Af hele herredets hartkorn udgjorde selvejergodset 25,8 procent, kronens og gejstlighedens gods 40, 4 procent og adelsgodset 33,9 procent. Alt taler således for, at det var adelen, der havde erhvervet selvejernes gårde i de syv byer, der grænsede op til eller lå ganske tæt ved deres hovedgårde.

Blandt andet fordi alt fæstegods efterhånden blev skattefrit, var det almindeligt, at selvejergods blev erhvervet af adelen; men den omvendte udvikling, at adelsgods blev til selvejer-gods, forekommer dog også. Nord for Stavtrup i Kolt sogn ligger der således et voldsted, på hvilket der må have stået en adelig hovedgård. Som sandsynliggjort i Festskrift til Johan Hvidtfeldt s. 381 f. har denne hovedgård heddet Stautrup eller Staurup, og dens tilliggende jorder tilhørte i 1536 to større selvejergårde, der i alt var på 26 1/2 tønne hartkorn1688. Deres gårde havde selvejerne lagt sammen med en lille by, som var opkaldt efter sognebyen Kolt og hed Koltrup, men herefter fik navnet Stavtrup.

Selvejergodset ca. 1536 i Vester Lisbjerg herred

I Vester Lisbjerg herred tilhørte ingen eller kun ganske få gårde adelen i 1536. Dette skyldes som påpeget af Erik Ulsig,⁴ at Århusbispens havde eneret til at tage mænd i Vester Lisbjerg herred og udnyttede denne ret til at forhindre dannelsen af en herredmandsstand i dette herred.

På siderne 24 ff. i anden del af hæfte 1 og siderne 20 ff. i hæfte 2 er det antal tønner hartkorn1688, der svarer til summerne af de forskellige besidderkategoriers ejendomme ca. 1536 i samtlige sogne i henholdsvis Ning herred og Framlev herred talt sammen. Tilsvarende sammentællinger er ikke foretaget i hæfte 3 for Vester Lisbjerg herreds vedkommende.

Summerne af det antal tønner hartkorn1688, der svarer til selvejergodset i de forskellige sogne og i hele herredet er imidlertid vist i omstående tabel:

Elev sogn	37-3-2-0	Spørring sogn	70-5-3-2
Elsted sogn	24-7-3-1/2	Søften sogn	44-0-3-1
Grundfør sogn	97-1-0-1/2	Trige sogn	143-0-2-0
Lisbjerg sogn	53-3-2-1	Ølsted sogn	25-5-1-1

Hele Vester Lisbjerg herred:	496-4-2-0
------------------------------	-----------

Det hartkorn 1688, der svarer til selvejergodset ca. 1536, udgør 42,4 procent af Vester Lisbjerg herreds samlede hartkorn, medens selvejergodsets procentdel af det samlede hartkorn er 25,7 i Ning herred og 20,7 i Framlev herred. Tallene viser, at selvejergodset i Vester Lisbjerg herred relativt var henved dobbelt så stort som selvejergodset i Ning og Framlev herreder. Kongen havde overladt Århusbispen de ejendomsskatter, der svarede af selvejerne i Vester Lisbjerg herred. Biskoppen har åbenbart været tilfreds med disse afgifter og har ikke forsøgt at indgå i adelens rolle som erhverver af meget selvejergods i dette adelfri herred.

Noter

1. Herredernes grænser er de i matriklen 1688 benyttede.
2. Se nærmere i redegørelserne i de tre hæfters indledninger. Om metodens anvendelighed se Erik Ulsigs afhandling om Ringsted og Ramsø herreder i BOL OG BY 2. rk., bd. 2, s. 65 ff.
3. For at simplificere beregningerne er hartkornet her og i det følgende omregnet til skæpper derved, at tøndernes antal er ganget med 8, og derved at skæppernes antal er forhøjet med 1, når fjerdingkar og album tilsammen udgjorde mere end 2 fjerdingkar.
4. Festskrift til Poul Enemark s. 206.